

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE İŞGAL GÜCÜNÜN TÜRKİYE'DE SON GÜNLERİ VE CUMHURİYETİN KURULUŞU

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Lozan Antlaşması İmzalanmadan Önce Türkiye'deki Durum :

Türk ulusu, eşsiz Mustafa Kemal'in önderliği altında yaptığı hamasi kurtuluş savaşı sonunda elde ettiği askerî zaferin nimetlerine kavuşmak amacıyla, Lozan'da konferans masası başında ikinci bir kurtuluş mücadelesine girişirken, hâlâ İstanbul ve Boğazlar, Birinci Dünya Savaşında bize karşı cephe alan İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin işgalinde bulunuyor; işgal altındaki Türk ülkelerinin ufkunda müstevli devletlerin bayrakları sırtıp duruyordu.

Lozan Antlaşması imzalanmadan altı gün önce (18 Temmuz 1923'de), İstanbul'daki İngiliz işgal gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington'u görmeye giden Büyük Millet Meclisi yönetimi askerî temsilcisi ve İstanbul mevki komutanı General Selâhettin Adil Paşa, şehirde olay çıkmasını önlemek için elinden geleni yapacağına söz veriyor; Harington'un da bu yönde üstün çaba göstermesini dileyordu. Bu görüşme hakkında aynı gün İngiliz Savunma Bakanlığına bilgi veren Harington, İstanbul ve dolaylarında olay çıkmasına fırsat vermemek için tedbir aldığını; Selâhettin Paşanın son iki aydan beri kendisiyle görüşmekten kaçındığını, çünkü bazı olaylar yüzünden aralarında birçok anlaşmazlıklar çıktığını, ama bunların şimdi ortadan kalktığını bildiriyor, şöyle diyordu:

“Burayı işgal edişimizi ve Bağlaşık erlerine karşı işlenen suçlardan sorumlu olanların askerî mahkemelerimizce yargılanmalarını Ankara'nın kabul etmediği göz önünde tutulursa, daha birçok olayların çıkmamış olması gerçekten şaşırtıcıdır. Selâhettin Paşa'ya da belirttiğim gibi, sözünü tutarsa ben de sözümde duracağım; ama hizmetimizde çalışanları hırpalamayı sürdürürlerse olaylar çıkabilir.”

Harington, Selâhattin Paşa'nın, Türk Ordusunun İstanbul'a bir zafer havası içinde girmeyeceğini, ancak küçük ölçüde gösteriler yapılacağını ve bu konuda önceden Harington'a bilgi vereceğini söylediğini kaydediyor; İstanbul'daki Türklerle basının pek doğal olarak çöşku içinde olduklarını telyazısında ekliyordu¹.

İngilizlerin İstanbul ve Boğazları Bırakmayacaklarına İnanılıyor:

Lozan Antlaşması imzalanmadan bir hafta önce, (17 Temmuz 1923'de), İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarı ve Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'un Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli yazıya göre, İstanbul'daki İtalyan Ataşemiliteri Albay Vitelli; Bağlaşıklar, yansızlar, Türkler ve öteki unsurlar arasında, İngiltere'nin Gelibolu yarımadasını süresiz olarak kendi işgalinde bulundurmamak dileğinde olduğu izleniminin yaratılmış olduğunu İngiliz meslektaş Albay Baird'a bildiriyordu. Verdiği bilginin kesinlikle gizli tutulmasını dileyen İtalyan Ataşemiliteri, Fransız işgal gücü Başkomutanı General Charpy'nin son günlerde Gelibolu'ya yapmış olduğu geziden amacın, İngilizlerin bu "sözde gizli yaşamları" konusunda inceleme yaparak Fransız yönetimine bir rapor göndermek olduğunu; Gelibolu yarımadasındaki İngiliz askerî kuruluşlarını teftişten sonra kaleme aldığı raporda, İngilizlerin bu bölgeyi süresiz işgallerinde bulundurmamak yaşamında olmadıklarını bildirdiğini söylüyordu.

Nevile Henderson yazısına şöyle son veriyordu:

"29 Mayıs 1923'de size gönderdiğim 321 sayılı yazımda, bu konuda Türklerin bize güvenmediğine ve son İngiliz savaş gemisi ve eri Boğazlardan ayrılmadıkça, bu güven-sizlik ve endişelerinin giderilemeyeceğine dikkatinizi çekmiştim. İki ay kadar önce İsveç'li meslektaşım ile görüşürken, İngilizlerin bu konudaki iyi niyetinden kuşkusu olduğunu beyan etmişti. Herhalde Fransız bağlaşıklarımız da

¹ İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office), Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office), dosya No. 9122, belge No. E 7523; bundan böyle kısaca FO/... olarak anılacaktır. FO/9122/E 7523, Türkiye'deki İşgal Gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4213, İstanbul, 18.7.1923.

bize inanmıyor ve gerçek niyetimizi öğrenmek için Türklerle birlikte her türlü ölçeme başvuruyor, ajanlarını seferber ediyorlar”.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük ilgiyle izlenen bu yazıya Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne, 24 Temmuz 1923'de şu derkenarı kaydediyordu:

“Verdiğimiz sözü ne kadar az değerlendirdiklerini görmek doğrusu teessüfe şayan. Antlaşmayı bugün imzalamış olmamız, şüphe edenleri bilmem inandıracak mı?” (Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'de imzalanmıştı).

Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise şu derkenarı ekliyordu:

“Hiç şüphesiz, bizi, aynı koşullar içinde kendilerinin davranacakları biçime göre yargılıyorlar².” (Belge No. 1 ve 1A).

İngilizlerin Boğazlardan çekilmek dileğinde olmadıklarına Fransızlar da inanıyorlardı. 24 Temmuz 1923 tarihli *Echo National* adlı Fransız gazetesinde yayınladığı başyazıda M. André Tardieu, Türk Boğazlarını ikinci bir Cebelütarık durumuna getiren İngiltere'nin, birkaç hafta içinde bu üstün durumdan vazgeçeceğine inanmıyor; Çanakkale'de kalarak, Akdeniz'in tüm kapılarını ele geçireceğini; Fransızların uyguladığı Türk dostu siyasanın Doğu'da İngilizlerin ününü arttırarak, onları Boğazların “efendisi” biçimine getirdiğini öne sürüyordu³.

Büyük Millet Meclisi yönetiminin İçişleri Bakanı Ali Fethi (Okyar) ve diğer Türk ileri gelenleri de, İngilizlerin Boğazları ikinci bir Cebelütarık biçimine getirerek, Türkiye üzerinde sürekli baskı kullanmak yaşamında olduklarına inanıyorlardı. Hatta bu konuda, 25.9.1922 tarihli İngilizce *Daily Telegraph* gazetesinde bir de yazı yayımlanmıştı⁴.

² FO/9122/E 7599, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a kapalı yazı No. 422 (2135/5/23), İstanbul, 17.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

³ *Echo National*, Paris, 24.7.1923; ayr. bkz. FO/9122/E 7661, Paris'deki İngiliz diplomatik temsilcisi M. Phipps'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına telyazısı No. 703, 24.7.1923.

⁴ *Daily Telegraph*, Londra, 25.9.1922.

Lozan Antlaşmasının İmzalanması ve Yarattığı Yankılar:

24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması imzalanıyor, dünyanın her yanında büyük bir Türk zaferi olarak karşılanıyordu. Bu Antlaşmaya, görünürde yenilgiye uğratarak büsbütün yıkılan, ama kendi yıkıntıları arasından dirilerek dünyanın en güçlü devletlerine karşı meydan okuyan ve sert görüşmeler sonunda onlardan hemen hemen tüm haklarını ele geçiren bir ulusun "son sözü" olarak bakılıyor; bu Antlaşmayla Türkiye'nin "her türlü yabancı müdahalesinden uzakta", kendi ulusal sınırları içinde bağımsız ve egemen yeni bir devlet biçimine geldiği kabul ediliyordu. Dahası, Türk ulusunun en azılı düşmanlarından ve Yunanlıları Anadolu'ya saldırtmada başlıca rolü oynayanlardan biri olan İngiliz eski Başbakanı Lloyd George bile, daha sonra yayımladığı anılarında, Mondros Bırakışmasından Mudanya Bırakışmasına dek olan evreyi, "Bağlaşıklar için bir yenilgi"; Mudanya Bırakışmasından Lozan Antlaşmasına dek olan devreyi ise "bozgun" olarak nitelendirir⁵.

Lloyd George'un kabinesinde bakanlık etmiş bulunan Lord Birkenhead de, Londra'da yayımlanan *Evening Standard* gazetesinin 14 Ağustos 1923 tarihli sayısında çıkan bir açık mektubunda, Lozan Antlaşmasıyla İngiliz çıkarlarının bütün bütün teslim edildiklerini kaydediyor, şöyle diyor:

"Bu ülkenin [İngiltere'nin] tarihinde, yenilgiye uğratılmış bir düşman, fatihten hiçbir zaman bu denli koşullar sağlamamıştır. Türkleri her savaşta yendik. Savaşı büyük zaferle sona erdirdik; ama şimdi herşey yitirildi. Uğrunda savaştığımız herşey teslim edildi. . . Türkiye bizi fethetmiş olsa, Lozan Antlaşması bize zorla kabul ettirilecekti. Bu antlaşma, gerçekte gereksiz, çirkin bir komediden başka birşey değildir⁶." (Belge No. 2).

Barış Antlaşmasının Lozan'da imzalandığı 24 Temmuz günü, İstanbul'daki İngiliz işgal gücü Başkomutanı Tümgeneral Harington, görmeye gittiği Türk mevki komutanı General Selâhettin Paşa'ya şu demeçte bulunuyordu:

⁵ David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, C. II, New Haven, Yale Üniversitesi yayımı, 1939, s. 879

⁶ *Evening Standard*, Londra, 14.8.1923; ayr. bkz. FO/9171/E 8510.

“İngiliz ve Türk Orduları arasındaki büyük geleneklerin tazelenmek üzere olduklarını düşünmekle seviyorum. Önümüzdeki barışçı evrede size bir asker olarak başarı dilemeğe geldim. Geleneklerimiz, Sivastopol, Alma ve diğer yerlerin büyük isimlerini akla getiriyor. Birçok İngiliz alayları, bu yerlerin renklerini hâlâ bayraklarında taşıyorlar. İngiliz ve Türk Ordularının, gerek düşman gerekse dost olarak birbirlerine saygılarını sürdürdüklerini iyi biliyoruz. Görevimizin son bulmak üzere olmasından ve güç bir evreyi karşılıklı işbirliğiyle başarıyla geçirdiğimizden ötürü memnunum. Size bir bağ olarak elimi uzatmakla sevinç duyarım. Yarın Ordularımıza yayılacak olan bu bağın uzun ve sürekli olmasını dilerim. İngiltere ve Dominyonlarının askerî gücüne mensup olarak adilâne bir savaşta hayatlarını veren birçok erlerin naşlarını Türk topraklarında bırakıyor; kendi geleneklerimize göre anılarına saygı göstereceğinizden emin olarak size emanet ediyoruz. Türkiye’den birçok mes’ut anılarla ayrılıyor. Türk ulusunun saygısını beraberimizde götüreceğimizi ümit ederiz.”

Bu görüşme hakkında İngiliz Savunma Bakanlığına aynı gün bilgi gönderen Harington, barışın imzalanması dolayısıyla İstanbul’da altı gün sürecek kutlama törenlerine başladığını; askerlerin hareketlerini kısıtlamamakla birlikte, gösteri ve yürüyüşlerden kaçınarak, ağırbaşlılıkla davranacaklarına güvendiğini; durum güç olmakla birlikte, görevlerini esaslı biçimde yerine getireceklerinden emin bulunduğunu ve olaylardan sakınılması için Selâhettin Paşa tarafından da benzer emirler çıkarıldığını bildiriyordu.

Harington’un bu yazısı İngiltere Dışişleri Bakanlığında iyi karşılanmıyor; yetkililerden Lancelot Oliphant şu derkenarı kaleme alıyordu: “Bir aşamaya dek iyimser”. Diğer yetkililerden R. C. Lindsay: “Biraz aşırı gittiğini sanıyorum”; Hariciye Müsteşarı (Yunan dostu) Sir Eyre Crowe ise: “Çok aşırı gitti” derkenarlarını kaydediyorlardı⁷. (Belge No. 3).

⁷ FO/9122/E 7674, General Harington’dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4225, İstanbul, 24.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

Türk Ülkelerinin Boşaltılmaları Sorunu :

Tümgeneral Harington, 28 Temmuz 1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, herşeyin sessizlik içinde yerine getirilmekte olduğunu; İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince onaylandığını resmen bildireceği günden başlamak üzere, 40 gün içinde tüm işgal gücünün Türk topraklarını boşaltabileceğini bildiriyor, şunları ekliyordu:

“Görevimiz sona erince, erzak ve mühimmat elden çıkarıldıktan sonra, boşaltmanın son günü, Bağlaşık meslektaşlarımla birlikte buradan hareket etmeyi öneriyorum.”

Harington, boşaltmaya yardım etmek için “*Poland*” gemisine ek olarak dört gemi daha istiyor, bu arada Sussex Alayını İngiltere'ye gönderebileceğini bildiriyor, ama Dışişleri Bakanlığı, bunu onur konusu yaparak bu alayın, Antlaşmanın onaylanacağı güne dek İstanbul'da bırakılmasını Savunma Bakanlığı aracılığıyla Harington'a bildiriyordu ⁸.

Öte yandan İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral O. de Brock da 29 Temmuzda Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında, o gün toplanan Bağlaşık Amirallerinin, İzmir'deki savaş gemilerinin, Lozan Antlaşmasının onaylanmasından sonra 24 saat içinde İzmir'den çekilmelerini kendi hükümetlerine önermek kararını aldıklarını bildiriyordu. Bunu ertesi günü Lord Curzon'a duyuran Henderson, Bağlaşık Amirallerinin görüşlerine katıldığını ve bunun doğru bir davranış olacağını belirtiyor; buna karşılık veren Dışişleri Bakanlığı, bu görüşü benimsediğini ve bunu meslektaşlarıyla birlikte sözlü olarak Türklere duyurmasını 8 Ağustosta Henderson'a öneriyordu ⁹.

Bu arada İsmet Paşa'nın İstanbul'a giderek orada birkaç gün incelemelerde bulunacağını öğrenen General Harington, İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, Dr. Adnan (Adıvar) aracılığıyla ona boşaltma protokolünün müsveddesini gönderdiğini; boşaltma sorununun Bağlaşık generallerince görüşüleceğini bildiriyor, şunları ekliyordu:

⁸ FO/9164/E 7885, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4242, İstanbul, 28.7.1923 ve Savunma Bakanlığından General Harington'a kapalı telyazısı No. 91956, Londra, 31.7.1923.

⁹ FO/9164/E 7999, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral O de Brock'dan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'a kapalı telyazısı, 29.7.1923. Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 450, İstanbul, 30.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığından Henderson'a kapalı telyazısı, Londra, 8.8.1923.

“Bütün planlarımız tamamdır. Türk basını, boşaltma komisyonunun çalışmalarına çok önem veriyor, ama Türklerin bizi ülkelerini boşaltmaya zorladıkları izlenimini yaratıyorlar. Ne vakit ve nasıl boşaltacağımız konusunda kararı biz vereceğiz. Bu konuda Bağlaşık generallerince destekleneceğime inanıyorum. Boşaltmanın altı hafta içinde tamamlanması gerekiyor. Herşey sessizce yerine getiriliyor. Türkler her türlü hak iddiasında bulunuyorlar. Onları memnun etmek için elden geleni yapmaya çalışacağız, ama boşaltmayı kendi kararımızla ve Antlaşma koşullarına göre yerine getireceğiz. İdareyi devredeceğimiz son âna kadar, burada statümüzü devam ettirmeliyiz. Türk ve Bağlaşık silâhlı kuvvetlerine mensup olanlar, 13 Ağustosta başlamak üzere birbirlerini selâmlıyacaklardır¹⁰.”

10 Ağustos sabahı İstanbul'a varan General İsmet Paşa, öğleden sonra saat 2'de tüm Bağlaşık generallerini bir arada ve daha sonra üç Bağlaşık Yüksek Komiseri vekillerini ayrı ayrı kabul ediyordu. 11 Ağustos sabahı Tümgeneral Sir Charles Harington'la özel olarak görüşüyor; Bırakışmanın Antlaşma koşullarına göre yerine getirileceği yolunda Harington'un verdiği güvenceyi Türk Hükümetinin kabule hazır olduğunu bildiriyordu. Bunu İngiliz Savunma Bakanlığına duyuran Harington, savaş gereçlerinin, bina ve sairenin olağan biçimde devredileceğini; bunlara zarar yapılmasını önlemek için tedbir alınacağını belirtiyor, şunları ekliyordu:

“Dostane ilişkiler kurduğumuza göre, kanaatimce boşaltma hiç bir olay çıkmadan yerine getirilecektir.”

General Harington'un anlattığına göre, İsmet Paşa'nın dostça davranışı ve içtenliği, üç generalin kendisiyle Mudanya'da başladığı iyi ilişkileri tekrar canlandırıyordu. Harington ayrıca şunları ekliyordu:

“Buradan ayrılacağımız güne dek Türklerin bize karşı iyi niyet göstermek ve bizimle içten ilişkiler kurmak dilediklerini gösterecek belirtiler vardır¹¹.”

¹⁰ FO/9164/E 8137, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4284, İstanbul, 7.8.1923

¹¹ FO/9164/E 8251 ve E 8270, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazıları No. 4290 ve 4293, İstanbul, 10/11.8.1923.

İsmet Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'la yaptığı görüşmede, herkes üzerinde iyi izlenim bırakmak amacıyla boşaltma programının hiçbir aksaklık ve olay çıkmadan aynen yerine getirilmesi dileğinde bulunuyor; ona karşılık veren Henderson, kaygısını sempatiyle karşılıyor; bu konuda yaratılacak iyi izlenimin gelecekteki ilişkilere büyük etkisi olacağını kabul ediyor; bir işgal ordusunun işgali sürdürmesinin ayrılmasından daha kolay olduğunu öne sürüyor; Türk Hükümeti, uzun süren işgal evresinin tatmin edici biçimde sona ermesini dileyorsa, bu konuda "aşırı ve düşüncesiz" dileklerden vazgeçmesi gerektiğini bildiriyordu¹². (Belge No. 4).

Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince Onaylanması :

Büyük Millet Meclisi yönetiminin İstanbul'daki resmî temsilcisi Dr. Adnan, İsmet Paşa tarafından gönderilen iki notayı 23 Ağustos akşamı Yüksek Komiserlere tevdi ediyordu. Bu notalarda, Büyük Millet Meclisinin 23 Ağustos 1923'de Lozan Antlaşmasını onayladığı bildiriliyor; Boşaltma Protokolünün birinci maddesine değinilerek, Antlaşmanın onaylandığı Bağlaşıklara bildirildiği andan itibaren, boşaltmanın başlaması gerektiği hatırlatılıyordu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Henderson, Lozan Antlaşmasının 23. 8. 1923'de Büyük Millet Meclisince onaylandığını aynı gün Dışişleri Bakanlığına duyuruyordu¹³.

Boşaltma Başlıyor :

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 24 Ağustosta Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında, Türkiye Antlaşmayı onayladığına göre, meslektaşlarının benzer yönerge almalarını beklemeden, İzmir'deki İngiliz savaş gemilerinin çekileceğini Ankara yönetimi temsilcisine gayri resmî bir biçimde söylemesini buyuruyor, böylelikle Türklerin iyi niyetini kazanmayı ümid ediyordu. Beş gün sonra, Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Lancelot Oliphant, İngiliz Donanma ve Savunma Bakanlıklarına gönderdiği yazılarda, Antlaşmanın onaylandığını bildirerek, İstanbul'un boşaltılmasına başlanmasını ve boşaltma hak-

¹² FO/9131/E 8390, İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 469, İstanbul, 11.8.1923.

¹³ FO/9131/E 8569, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 427(R), İstanbul, 24.8.1923.

kında Dışişleri Bakanlığına sürekli bilgi iletilmesini dileyordu. Bakanlığın Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'un belgeye eklediği derkenardan anlaşıldığına göre, boşaltmayla ilgili tüm hazırlıklar tamamlanmış olup, işgal gücünün ilk grubu 24 Ağustosta muhtemelen İstanbul'dan ayrılacaktı¹⁴. (Belge No. 5).

Eylül içinde boşaltma devam ediyordu. İngiliz Royal Fusiliers Alayı, "Montreal" adlı İngiliz gemisiyle 26 Eylülde İstanbul'dan hareket ediyor; Çanakkale bütün bütün boşaltılıyordu. Bu arada birkaç güne dek Wellington Dükü Alayının "Somali" gemisiyle hareket etmesiyle Üsküdar, yabancı askerî kuvvetlerden kurtulmuş olacaktı. Anadolu Demiryolunu 25 Eylülde ilgili kata devreden General Harington, Alman hastahanesini İsveçlilere teslim ediyor; 26 Eylül günü vedalaşmak üzere Halifeyi ziyarete gidiyordu. Harington'a göre "herşey tıkırında gidiyordu". "Arabic" gemisi 26 Eylül gecesi İstanbul'a vasil olacak; şehri Türklere teslim edecek askerî birlikler ayrılarak (müstesna), tüm askerî kuvvetler Pazar akşamına dek Türk ülkelerinden ayrılacak; geride kalan kuvvetler "Arabic" gemisiyle hareket ederek 12 Ekime doğru İngiltere'nin Southampton limanına vasil olacaklardı¹⁵.

Aynı gün Henderson'a gönderdiği bir mektupta, Harington, kendisine göstermiş olduğu yardımdan ötürü teşekkür ediyor: "Burada birlikte geçirdiğimiz evreyi daima sevinçle anacağım" diyordu. Buna üç gün sonra karşılık veren Henderson, birlikte yaptıkları çalışmalardan ötürü ona teşekkür ediyor; İstanbul'un işgali sırasında geçirmiş oldukları "yorucu evredeki uysal davranışlarından" ötürü İngiliz erlerini överek şöyle diyordu.:

"İngiliz Ordusunun bu evredeki terbiyeli davranışları, eminim ki, Türkiye'de daha uzun süre anılacaktır. Birçok kimselerin, bu ordunun Türkiye'yi boşaltmasına üzüntü ile bakacakları ve İngiliz erlerine özlem duyacakları görüşündeyim. Bu erlerin disiplinli davranışları, dünyanın bu kesiminde ulusal saygınlığımızı arttırmıştır¹⁶."

¹⁴ FO/9164/E 8378, Dışişleri Bakanlığından Nevile Henderson'a kapalı telyazısı No. 257, Londra, 24.8.1923.

¹⁵ FO/9164/E 9639, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4412, İstanbul, 26.9.1923.

¹⁶ FO/9164/E 9950, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 608, İstanbul, 30.9.1923, ilişikte General Harington'un kendisine yazdığı ve ona verdiği karşılıkla ilgili yazıların suretleri.

Ekim başlarında boşaltmaya devam ediliyordu. 1 Ekimde Savunma Bakanlığına gönderdiği gizli telyazısında, Harington, Türk savaş gereci ve diğer malzemenin olay çıkmadan normal biçimde Türklere devredildiğini; bu işlemle ilgili belgelerin üç Bağlaşık generali ve Selâhettin Paşa tarafından “*Arabic*” savaş gemisi üzerinde imzalanmış bulduklarını, Türk generalinin ve Kızılay Derneği başkanının boşaltmanın yapıış biçiminden ötürü şükran duyguları beyan ettiklerini bildiriyordu.

44 hasta taşıyan “*Suntemple*” ve İngiliz koruyuculuğuna sığınarak Selânik’e gönderilmekte olan 400 yolcu taşıyan “*Victoria*” adlı gemiler, 1 Ekimde İstanbul’dan hareket ediyordu. Bir gün önce, 111 Ermeni, Mısır’a gönderilmişti. Harington’un başkanlığındaki boşaltma komisyonu, Türkiye’den ayrılmak hakkına sahip herkesin boşaltıldığını, ancak boşaltmayla ilgili emirlere itaat etmeyenlerin boşaltılmadıklarını açıklıyor; Harington, 200’e yaklaşık kişinin, 1 Ekimde İngiliz İşgal Gücü karargâhının kapılarına dayanarak Türkiye’den ayrılmak istediklerini, ama bu hakka sahip olmadıklarını; esasen kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceğine inandığını Savunma Bakanlığına bildiriyor; ayrıca şu bilgiyi veriyordu:

“Yarın (2.10.1923) saat 11.30’da Bağlaşık ve Türk ihtiram kıtalarının katılacağı son bir tören yapılacak; öğleyn gemilere binilerek ö.s. saat 3’te, İstanbul’dan hareket edilecektir. Üç Bağlaşık generalini taşıyacak olan gemiler, onları daha sonra izleyecek olan Bağlaşık savaş gemilerinin arasından geçecektir. “*Arabic*” gemisi, daha önce bildirdiğim gibi 12 Ekimde değil, 11 Ekimde Southampton limanına varacaktır. İstanbul’dan ayrılacağımız gün, Mudanya’ya gitmek üzere buradan hareket ettiğimiz günün yıldönümüdür. 11 Ekim ise Mudanya Bırakışmasının imzalandığı günün yıldönümüdür. Bana gösterilen her türlü kolaylıktan ötürü şükran duygularımı belirtmek isterim. Boşaltmayı bu yardım sayesinde başarıyla yerine getirmiş bulunuyoruz¹⁷.”

¹⁷ FO/9164/E 9796, General Harington’dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4416, İstanbul, 1.10.1923.

İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Davranışları :

İşgal Gücünün Türkiye'de son günleri yaşanırken, İngiliz Dışişleri Bakanlığının zihnini çok önemli bir konu kurcalıyordu: İngiliz askerî gücü İstanbul'u boşalttıktan sonra, Türkiye'de olup bitenler konusunda gizli bilgi nasıl sağlanacaktı? Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, 27 Eylül 1923'de kaleme aldığı gizli bir yazıda (Belge No. 6 ve 6A), bu konunun son günlerde ilgililerce görüşüldüğü tahminini yürütüyor, ama Dışişleri Bakanlığına hiçbir bilgi iletilmediğinden sızlanıyor; arada sırada elde edilecek gizli bilginin özellikle Irak'taki İngiliz yetkililerince çok ilginç karşılanacağına değinerek, bunun İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğince sağlanması görüşünü Müsteşar Sir Eyre Crowe'un kabul etmediğini kaydediyordu.

Bunun üzerine, 3 Ekim 1923'de Henderson'a gönderilen gizli yazıda (Belge No. 7) aynen şöyle deniyordu:

"Hava Bakanlığı, İngiliz Genel Karargâhının İstanbul'dan ayrılmasından sonra, Irak'taki askerî öğelerin önemli bir bilgi kaynağından yoksun bırakılmalarından kaygılanıyor. Dolayısıyla, bütün acele, gizli ve diğer askerî bilgiyi doğrudan doğruya kapalı telyazısıyla Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiserine göndermenizi diliyor. Acele olmıyan diğer gizli bilgiler de diplomatik çanta içinde Kahire yoluyla Bağdat'a gönderilebilir. Bu öneriler uygulanabilir mi?"

Henderson, buna 9 Ekimde şu gizli yazıyla karşılık veriyordu: "Olağanüstü bilgi kaynaklarımız şimdi kurumuş durumdadır. Esasen Irak'taki hava gücü için önemli bir bilgimiz olacağını sanmıyorum. Buradaki adamımız [kimliği belli değil; İngiliz Ataşemiliteri olabilir], ilginç haberleri zaten Bağdat'a iletiyor. Kendisine, esaslı askerî bilgi elde ederse doğrudan Bağdat'a göndermesini bildiriyorum. Bu konuda benim de elime gizli bilgi geçerse, doğrudan Yüksek Komisere iletirim¹⁸." (Belge No. 8 ve 8A).

¹⁸ FO/9174/E 9805, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant'ın 27.9.1923'de kaleme aldığı gizli andıç; Dışişleri Bakanlığından Nevile Henderson'a gizli yazı, Londra, 3.10.1923 ve Nevile Henderson'dan Lancelot Oliphant'a oldukça gizli yazı, İstanbul, 9.10.1923.

İşgal Gücünün Türkiye’de Son Günü :

Henderson, 2 Ekim 1923’de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, General Harington ve son İngiliz askerî birliklerinin o gün ö. s. saat 3’de “*Arabic*” ve Amiral Watson’un komutasındaki “*Marlborough*” adlı savaş gemileriyle Türkiye’den ayrıldıklarını; Fransız ve İtalyan generallerinin de aynı vakitte hareket ettiklerini bildiriyor, şöyle diyor:

“İstanbul’un boşaltılması, düzen içinde ve olay çıkmadan yerine getirilmiş bulunuyor. Bunda General Harington’un ve emrindeki subay ve erlerin büyük payı vardır. Lütfen Savunma Bakanlığına bilgi veriniz.”

Bu haberi üç gün sonra Savunma Bakanlığına duyuran Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, İstanbul ve Boğazların Bağlaşık işgali altında bulunduğu “uzun ve güç evrede” görevlerini takdir edilir biçimde yerine getirdiklerinden ötürü Tümgeneral Sir Charles Harington’a ve komutasındaki erlere Dışişleri Bakanının içten tebrik ve teşekkürlerini bildirmesini Ordu Konseyinden dileyordu.

İngiliz Yüksek Komiseri vekili Henderson, İşgal Gücünün İstanbul’daki son gününü ayrıntılı olarak şöyle anlatıyordu: “Tümgeneral Harington’la kurmayı mensupları ve Türkiye’deki İngiliz askerî gücünün son kontenjanı, 2 Ekim günü ö. s. *Arabic* savaş gemisiyle İstanbul’dan ayrılmıştır. *Arabic* gemisini, General Mombelli’yi taşıyan *Graz* ve General Charpy’yi taşıyan *Medie II* gemileri izlemişlerdir. Son İtalyan ve Fransız kontenjanlarının da, Viz-Amiral Watson’un bayrağını taşıyan *Marlborough* gemisinin refakatindeki Fransız ve İtalyan gemileriyle birlikte ayrılmaları, Türkiye’deki Bağlaşık gücünün boşaltılması işleminin son evresini oluşturmuştur. Hiçbir aksama olmadan ve olay çıkmadan tümüyle yapılan boşaltma, Harington’la subay ve erlerinin takdire değer çabaları sayesinde yapılmıştır.

“Askerî birlikler ayrılmadan önce, karada kısa ama etken bir geçit resmi düzenlenmiştir. Geçit resmine katılan Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî birliklerinin bayrakları sırasıyla selâmlanmıştır. Bağlaşık generalleriyle Yüksek Komiserleri, İstanbul’daki Türk sivil ve askerî önderleri, yansız devletlerin diplomatik temsilcileri ve kesif bir Türk kalabalığı, geçit resminde hazır bulunmuştur. Piyade Mu-

hafız Alayı (Grenadier Guards) ikinci taburu, Coldstream üçüncü taburu ve İrlanda Muhafız alayına mensup 100 kadar erden oluşan İngiliz ihtiram kıtasının ihtişamlı gösterisinin etkisi altında kalan Türkler, geçit resminin yapıldığı sahadan başlayarak, sokaklardan geçen ve rıhtıma dek yürüyerek gemilere binen bu İngiliz kıtasını coşkun gösteriyle karşılamışlardır. Türklerin üzerinde yaratılan bu son izlenimin kolayca unutulmıyacağını sanıyorum.

“Dolmabahçe rıhtımına yakın bir yerde yapılan geçit resminin sonunda, Sir Charles Harington ve diğer Bağlaşık generalleri, kendilerini hedeflerine götürecek gemilere doğru yürüdüler. Bir saat kadar sonra, Harington’la resmen vedalaşmak ve buradaki İngiliz Yüksek Komiserliğine vekâlet ettiğim süre içinde bana göstermiş olduğu her türlü yardımdan ötürü kendisine şahsî takdir duygularımı bildirmek üzere *Arabic* gemisine gittim.” Bundan sonra Harington’un Türkiye’de yapmış olduğu “iyi işlerden” söz eden Henderson, İngiliz donanmasından da, “Yakın Doğu’da İngilizlerin saygınlığını arttırma çabalarına büyük ölçüde katılmış olmasından ötürü” övgüyle bahsediyordu.

Henderson, İngiliz Hariciyesine gönderdiği yazıya, İstanbul’da işgalin son günü yapılan askerî törenin programını da ilâştiriyordu. Bu program (Belge No. 9 ve 9A) aynen şöyle idi:

Askerî Törenin Programı :

Konu : Bağlaşık Generallerinin 2 Ekim 1923’de İstanbul’dan ayrılışları dolayısıyla düzenlenecek tören :

1. Bağlaşık Generallerinin 2 Ekim 1923’de İstanbul’dan ayrılışları münasebetiyle, Dolmabahçe’de son bir askerî tören düzenlenmesi konusunda Bağlaşık Generalleri ve İstanbul’daki Türk Askerî Makamları arasında bir anlaşmaya varıldı.
2. Törene şu askerler katılacaktır:

İngiliz : Birinci Muhafız Tugayından Birinci İrlanda Muhafız taburunun bayrağı; Birinci Muhafız Tugayının bandosu ve 100 erden oluşan birlik.

Fransız : Bayrak, bando ve 100 erlik birlik.

İtalyan : Bayrak ve 100 erlik birlik.

Türk : Bayrak, bando ve 100 erlik birlik.

3. Askerî tören, Birinci Muhafız Tugayı komutanı Albay J. Steele'in komutasında yapılacaktır.
4. a) Bütün erler sabah saat 11.15'te yerlerini alacaklar;
- b) Bağlaşık Generalleri (General Harington, Mombelli ve Charpy) saat 11.30'da yaya olarak tören sahasına gelecekler;
- c) Generaller gelmeden önce, verilecek emir üzerine askerler süngü takarak hazır ol vaziyetinde bekleyecekler;
- d) Tören sahasına varışlarında Bağlaşık Generallerini Ekselâns Selâhettin Adil Paşa karşılayacak; Muhafız Tugayı trampetleri genel selâm marşını çalacaklar ve tören komutanının genel emri üzerine birlikler silâhlarıyla selâm duruşunda bulunacaklar; İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin komutanları kendi birliklerine selâm duruşunda bulunmak emrini verecekler;
- e) Birliklerin selâm duruşu sırasında dört general onları teftiş edecek;
- f) Teftiş sonunda, tören komutanının genel emri üzerine birlikler silâhlarını yere indirecekler ve dört general, törenin yapıldığı sahanın solunda, Doğuya bakan bir yerde mevkiilerini alacaklar;
- g) Üç bağlaşık bayrağı generallerin önüne getirilecek;
- h) Generaller bayrakları selâmlayacaklar, birlikler selâm duruşunda bulunacaklar ve Fransız Bandosu ayrı ayrı İngiliz, İtalyan ve Fransız millî marşlarını çalacak;
- i) Fransız millî marşının sonunda birlikler silâhlarını yere indirecekler ve bayraklar daha önceki yerlerine götürülecekler;
- j) Bundan sonra Türk sancağı dört generalin önüne getirilecek;
- k) Generaller sancağı selâmlıyacaklar, birlikler selâm duruşunda bulunacaklar ve Türk Bandosu Türk Millî Marşını çalacak;
- l) Türk sancağı daha önceki yerine götürülecek ve birlikler silâhlarını yere indirecekler;
- m) Dört general, tören sahasının sağ kısmına yürüyerek, Kuzeye bakan Türk birliğinin önünde yer alacaklar;

- n) Bundan sonra Bağlaşık askerleri aşağıda gösterildiği gibi dört generalin ve Türk birliğinin önünden geçeceklerdir:
1. Fransız Bandosu, 2. Fransız birliği, 3. İtalyan birliği, 4. Birinci Muhafız Tugayı bandosu, 5. İngiliz birliği.
- Albay Komutan Steele, İngiliz birliğiyle birlikte yürüyecek.
- o) Bağlaşık Generalleri, Yüksek Komiserlerle ve Türk sivil makamlarıyla vedalaştıktan sonra, Türk sancağının önünden geçerek sancağı selâmlyacaklar ve hep birlikte tören sahasından ayrılacaklar;
- p) Bağlaşık Generalleri, Dolmabahçe rıhtımında gemilere binecekler;
5. Bağlaşık Generallere ikişer kurmay subayı refakat edecek;
 6. Bağlaşık Yüksek Komiserleri, Türk ileri gelenleri ve törene katılan subaylar, tören sahasının Doğuya bakan sol kısmında yer alacaklar;
 7. Tören sahasının güvenliği ve tören sırasında tramvaylar da dahil bütün trafiğin durdurulması için özel tedbirler alınacak;
 8. Tören sonunda İngiliz askerleri "*Arabic*" gemisine gitmek üzere öğle üzeri saat 12'de Kabataş'ta sandallara binecekler;
 9. 29 Eylül 1923 günü sabah saat 8'de, tören sahasında prova yapılacak;
 10. Törenle ilgili mesafe ve pozisyonlar prova sırasında saptanacak.

Genel Karargâh "A"
Istanbul,
17 Eylül 1923

Binbaşı J. D. Woodall,
Türkiye'deki İngiliz Kuvvetleri
mensubu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunan bu belgeye Doğu masası yetkililerinden D. G. Osborne 9 Ekimde şu derkenarı ekliyordu:

"Türklerin İngilizlere karşı nefret duyguları beslemekte olduklarına dair duyduğumuz bütün haberlere rağmen, Türk halkının yalnız ve yalnız İngiliz askerlerini coşkun bir gösteriyle karşılamış olması, doğrusu olağanüstü bir olaydır ¹⁹."

¹⁹ FO/9164/E 9961, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 622, İstanbul, 2. 10. 1923, ilişkikte, Bağlaşık generallerinin 2 Ekim 1923'de İstanbul'dan ayrılışları dolayısıyla düzenlenen askerî törenin programı.

General Harington da işgalin son gününde yapılan “parlak geçit resminden” şöyle söz ediyordu: “Bağlaşıkların ve Türklerin sağladıkları 100'er erlik ihtiram kıtaları, bayraklarıyla birlikte geçit resmine katıldılar. Geçit resmi, İngiliz Birinci Muhafız Tugayına komuta eden Albay J. Mc. G. Steele'nin komutasında düzenlenmişti. Üç Bağlaşık generali, askerî törenin yapıldığı sahada ihtiram kıtaları tarafından karşılanıyor, bu kıtalar teftiş edildikten sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin bayrakları rıhtıma götürülüyor ve Bağlaşıkların milli marşları ayrı ayrı çalmırken, bayraklar Bağlaşık generalleri tarafından selâmlanıyordu. Aynı biçimde Türk sancağı da öne getirilerek selâmlanıyordu.

“Askerî tören, Bağlaşık bayraklarının direklerinden onurla indirilerek yerlerine Türk sancağının çekilmesi için düzenlenmişti. İngiliz, İtalyan ve Fransız ihtiram kıtaları, Bağlaşık generallerinin önünden geçerek gemilere biniyorlardı. Bu anda asla unutamıyacağım bir manzarayla karşılaşıyordum. Askerî töreni izleyen kesif Türk halk kalabalığı, Bağlaşık generalleri ve askerlerini büyük bir gösteri ve saygıyla alkışlıyor, ânî olarak yerinden koparak, Bağlaşık generallerinin etrafını sarıyordu. Bu, Türk halkının geçmiş yıllardaki çabalarına karşı gösterdiği iyi niyet ve takdir belirtisi idi ve daima amlacaktır. Başta Albay Steele olmak üzere ilerliyen İngiliz ihtiram kıtası, gemiye bineceği yere değin bütün yol boyunca halk tarafından coşkunca alkışlanmıştır.

“Bağlaşık generalleri, Yüksek Komiserlere, diplomatik temsilcilere, törende hazır bulunan çeşitli unsurların temsilcilerine, Türk askerî valisi General Selâhettin Adil Paşa, Dr. Adnan ve diğer Türk yetkililerine veda ettikten sonra, kendi gemilerine biniyorlardı. Ben de, Piyade Muhafız Tugayının ikinci taburu ve Coldstream Muhafız Alayının üçüncü taburuyla birlikte (*Arabic*) gemisine biniyordum. Bundan sonra, Bağlaşık generallerini taşıyan gemiler İstanbul'dan hareketle, Bağlaşık savaş gemilerinin arasından geçiyor, bu gemilerin ihtiram kıtaları ve bandoları tarafından selâmlanıyorlardı. Böylece, Bağlaşıkların İstanbul'u işgali sona eriyordu²⁰”.

İngiliz Hariciyesinin, Türkiye'nin 1923 yılındaki durumuyla ilişkin olarak yayınladığı yıllık gizli raporda aynen şöyle deniliyordu:

²⁰ FO/9175/E 11194, Tümgeneral Sir Charles Harington'un gizli raporu (20.10.1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına verildi).

“Bağlaşık gücünü taşıyan gemiler limandan çıkınca, Top-hane üzerindeki büyük Türk bayrağı rüzgâr tarafından ikiye bölünüyordu. Şayet bu hayra belirti değilse, uzak bir gelecek için hayra belirti değildi. İstanbul’da Türkler de dahil birçok kişiler, Bağlaşık ordularının ayrılışına üzülmekte haklı idiler(!)²¹.”

Harington, İngiliz İşgal Gücünün İstanbul’dan ayrılışından sonraki seyahatini şöyle anlatmakta idi: “Gece yarısı, ‘*Arabic*’ gemisiyle Boğazlardan geçerken, İngiliz donanması tarafından şerefimize bir gösteri yapılıyordu. Kilya ve Çanakkale’deki İngiliz savaş gemileri, projektörleriyle bir kemer yapıyor, ben, eski komutamla birlikte, bu kemerin altından geçiyorduk.”

İstanbul’dan ayrılmadan önce yapılan törenlerle ilişkin olarak şu bilgiyi verir: “İstanbul’dan ayrılmadan önce, Haydar Paşa mezarlığında bir veda töreni düzenlenmişti. İşgal günlerinde hayatlarını kaybedenler, Kırım Savaşı ve Çanakkale çarpışmalarında ölenlerle birlikte orada gömülü bulunuyorlar. Gelibolu savaşında ölenler için son bir anma töreni düzenleniyor; Kırım mezarlığı kilisesinde de Pazar günü dinî bir tören yapılıyor; İngiliz Karargâhının bayrağı bu kiliseye emanet ediliyordu²².”

Son Bağlaşık Savaş Gemileri de Çekiliyor :

Nevile Henderson, 13 Kasım 1923’de İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant’a gönderdiği özel yazıda, Lozan Antlaşmasındaki Boşaltma Protokolünün ikinci maddesi gereğince hâlâ İstanbul’da bulunan Bağlaşık savaş gemilerinin orda kalmalarının artık gerekli olmadığını – yararlı ve belki gerekli bir ölçem olarak – İstanbul’da kalmış olmalarına karşın hiçbir zaman onlara ihtiyaç duyulmadığını; nasıl olsa, 31 Aralığa dek Türk kara sularından çekilmeleri gerekeceğini; İngiliz Hükümetinin esasen o tarihe değin Lozan Antlaşmasını onaylamış olacağını bildiriyor; Donanma Bakanlığı karşı çıkmazsa, Antlaşma İngilizlerce onaylanır onaylanmaz, ilk olarak destroyerlerin, sonra da hafif kruvazörlerin

²¹ FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923 (6.5.1924’de İstanbul’daki İngiliz diplomatik temsilcisi Lindsay’dan MacDonald’a gönderildi). Bu rapor, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliğince hazırlandı.

²² FO/9175/E 11194, General Harington’un yukarıda anılan gizli raporu.

ivedilikle çekilmelerini öneriyor; bu konuda Bağlaşıklara danışmak gerekip gerekmiyeceğini soruyor; zaten İtalyanların kendi gemilerini Noelden önce İtalya'ya götürmek niyetinde olduklarını bildiriyor; "Bence bu gemiler gerekirse yarın bile çekilebilirler" diyordu²³.

İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı da, İstanbul'daki savaş gemilerinin 20 Aralıkta İstanbul'dan ayrılmaları görüşünü destekliyor, bu konuda Donanma Bakanlığına öneride bulunacağını Henderson'a bildirerek desteğini dileyordu. Bunu 20 Kasımda Lancelot Oliphant'a duyuran Henderson, bu konuda kendisine göndermiş olduğu özel yazıya dikkatini çekerek, savaş gemilerinin 20 Aralıkta çekilmeleri görüşünü tekrarlıyor, şöyle diyordu:

"İstanbul sükûn içindedir. Bu gemiler, çekilmek zorunda kalacakları son günden önce vekarlı bir şekilde buradan ayrılırlarsa daha iyi olur. Bu konuda niyetimizi Bağlaşıklara bildirmekten başka birşey yapmamız gerekli değil görüşündeyim. İtalyanların bunu kabul edeceklerine şüphem yoktur. Fransızlar son dakikaya kadar kalmayı tercih edebilirler, ama onlara katılmamız için herhangi bir neden görmüyorum²⁴." (Belge No. 10 ve 10A).

Bu konuyla yakından ilgilenen İngiliz Donanma Bakanlığı, daha önce görüşünü soran Hariciye Müsteşar yardımcısı Oliphant'a 5.12.1923'de verdiği karşılıkta, savaş gemilerinin 31 Aralıktan önce çekilmeleri görüşünü destekliyor; Akdeniz Filosu Başkomutanına, İngiliz gemilerinin "uygun en erken vakitte" çekilmeleri için tedbir alması emrinin verildiğini bildiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da bu haberi Henderson'a duyuruyor; Fransız ve İtalyan hükümetlerine bu konuda bilgi verildiğini ekliyordu²⁵. (Belge No. 11)

²³ FO/9165/E 11180, Nevile Henderson'dan Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant'a yazı, İstanbul, 13.11.1923.

²⁴ FO/9165/E 11335, Nevile Henderson'dan Lancelot Oliphant'a yazı, İstanbul, 20.11.1923.

²⁵ FO/9165/E 11581, İngiliz Donanma Bakanlığında Dışişleri Bakanlığına yazı No. M. 3106, Londra, 5.12.1923 (ivedilikle); Donanma Bakanlığında Akdeniz Filosu Başkomutanına kapalı telyazısı, Londra, 5.12.1923; Dışişleri Bakanlığında Nevile Henderson'a kapalı telyazısı No. 340, Londra, 8.12.1923; Lancelot Oliphant'dan Paris'deki İngiliz Büyükelçisi Lord Crewe'e ve Roma'daki İngiliz büyükelçisi Sir R. Graham'a kapalı yazılar No. 3841 ve 1555, Londra, 10.12.1923.

Bunun üzerine, Akdeniz Filosu Başkomutanı, o güne dek İstanbul'da bulunan İngiliz savaş gemilerinin 13 Aralıkta İstanbul'dan ayrılmaları için gereken emri veriyordu. Bu haberi İstanbul'daki İngiliz deniz gücü komutanından öğrenen Nevile Henderson, oradaki savaş gemilerinin uygun bir tarihte Malta'ya döneceklerini; bu gemilerin 31 Aralıktan önce Türk kara sularından çekilmelerini Dışişleri Bakanı onayladığına göre, İngiliz destroyerlerinin 13 Aralıkta, hafif kruvazörlerin ise 15 Aralıkta İstanbul'dan ayrılacakları yolunda Türk makamlarına, Fransız, İtalyan ve Amerikan Yüksek Komiserlerine bilgi vereceğini Hariciyeye bildiriyordu²⁶.

Bu arada Fransız ve İtalyan Hükümetleri, İngiliz önerisini kabul ederek, kendi savaş gemilerinin de İngiliz gemileriyle birlikte Türk kara sularından ayrılmaları için gereken buyruğu veriyorlardı²⁷.

General Harington'un Çalınan Gizli Raporu :

Türkiye'deki İngiliz İşgal Gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington tarafından 20 Ekim 1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına gönderilen, ama generalin iddia ettiği gibi, İstanbul'da "bilinmiyen kimseler tarafından çalınarak" bazı kısımları İstanbul'da çıkan Rumca *Tahidromos* gazetesinin 11.10.1923 sayısında ve iktibasen 17.10.1923 tarihli *Orient News* gazetesinde yayınlanan gizli raporda, İngiliz ordusunun 1920'den beri Türkiye'deki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. Harington'un bu raporda anlatığına göre, Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince onaylandığı 23 Ağustos akşamı kendisine resmen bildirilince, ertesi günü, İngiliz askerî kuvvetlerinin Türkiye'den boşaltılması işlemine başlıyor, bu işlem hiç aksamadan 2.10.1923'de sona eriyor; son gün, Bağlaşık generalleri İstanbul'dan ayrılarak, Bağlaşık işgali resmen sona eriyordu.

Harington, İngiliz askerlerinin boşaltma evresinde "çok terbiyeli ve yakışır bir şekilde davrandıklarını, bunu daima anacağımı" kaydediyor, şöyle diyordu:

²⁶ FO/9165/E 11669, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 534 (ivedilikle), İstanbul, 8.12.1923.

²⁷ FO/9165/E 11780 ve E 12218, Paris'deki İngiliz büyükelçisi Lord Crewe'den Lord Curzon'a açık telyazısı, No. 1075, 11.12.1923 ve İtalyan yönetiminden alınan 253617/328 sayılı ve 24.12.1923 tarihli nota.

“İngiliz askerlerini, vekarla davranarak bütün kışla ve kampları Türklere iyi bir durumda devretmeye davet ettim. Bu dileğimi aynen yerine getirdiklerini söylemekten haz duyarım. Her birlik, tam düzen içinde buradan ayrıldı. Bütün boşaltma evresinde tek bir olay bile çıkmadığını söylemekten gurur duyarım.”

Raporuna devam eden Harington, İngilizlerin ek malzemelerinin, kulübe ve sairenin Türk Kızılay Derneğine satıldığını ve iyi durumda devredildiğini; Bağlaşık yedeğinde bulunan Türk savaş malzemesinin, Lozan’da yapılan anlaşma gereğince Türklere iade edildiğini; daha önce istimlâk edilen bütün binaların devredildiğini kaydediyor; işgal günlerinde kendisine her türlü yardımı geçen yakın kurmay subaylarından; boşaltma günlerinde kendisine her bakımdan yardım eden Albay M. H. E. Welch’le emrindeki subaylardan övgüyle söz ediyor; oldukça ehliyetli bir istihbarat servisine sahip olmaktan kendini çok talihli sayıyor; bu istihbarat servisi sayesinde yalnız askeri durumla değil, Yakın Doğuda faaliyet gösteren çeşitli örgütlerin çalışmaları hakkında da bilgi edinebildiğini; bu konularda elde edilen bilginin İngiliz Hükümetine çok yararlı olduğuna inandığını bildiriyor; istihbarat sahasında kendisine çok yardımı geçen Albay W. H. Gribbon, Yarbay J. H. M. Cornwall ve kurmayından övgüyle söz ediyordu²⁸.

İşgal İngilizlere Kaça Mal Oldu :

İngiliz milletvekillerinden Binbaşı Sir Frederick Kelley, İngiltere’nin 1918 Mondros Birakişmasından bu yana İstanbul ve Boğazları işgalinin kaç mal olduğu ve bu miktarın kısmen olsun Türkiye’den alınıp alınmıyacağı yolunda 11.7.1923 günü İngiliz Avam Kamarasında Başbakana bir soru soruyor, şu karşılığı alıyordu:

“İstanbul’la dolaylarının işgali takriben £29.115.000 sterline mal olmuştur. Yekün rakam şu ayrı masrafları kapsıyor:

Ordu	£22.500.000 sterlin
Donanma	6.000.000 sterlin
Hava Gücü	615.000 sterlin”.

²⁸ FO/9175/E 11194, General Harington’un yukarıda anılan gizli raporu.

Bu rakam, İngiliz vergi ödeyenleri için ek bir yük sayılmıyordu, çünkü İşgal Gücü Türkiye'de görevlendirilmiş olmasa, büyük bir kısmı başka yerlere sevkedilecekti. Bununla birlikte ek olarak Ordu £13.500.000 sterlin, Hava Gücü £160.000 sterlin ve Donanma takriben £2.500.000 sterlin masrafta bulunmuş, geriye kalan £3.500.000 sterlin, savaş gemilerinin korunması için harcanmıştı. Bağlaşıklar, işgalle ilişkin olarak Türkiye'den tazminat istemek görüşünden 1923 Ocak ayında vazgeçtiklerinden, bu masrafların karşılanmasını Lozan Antlaşması gereğince dileyemezlerdi²⁹.

Aynı gün, İngiliz milletvekillerinden D. G. Somerville de, İngiliz askerî gücünün hâlâ İstanbul'u işgal altında bulundurmasının İngiltere'nin malî durumuna hangi bakımlardan etki yaptığını, bu maksatla bütçe açısından ne denli tedbirler alındığını ve Türkiye'den çekilmekle tasarruf yapıp yapılmıyacağını Başbakanı soruyor, öteki buna verdiği karşılıkta, Türkiye'deki İngiliz askerî gücünün her ay ek olarak £142.000 sterlin harcadığını, İngiliz erleri Türkiye'den çekilir çekilmez, bu masrafın duracağını ama boşaltma sırasında £485.000 sterline yakın masrafa girileceğinden bütçede tasarruf yapılamıyacağını bildiriyordu³⁰.

Avam Kamarasının 30.7.1923 günkü oturumunda, milletvekillerinden Sir Edwin Stockton ise Başbakanı, Türkiye ile 1918'de imzalanan Bırakışmadan bu yana İngiltere'nin Türkiye'deki askerî ve diplomatik çalışmalarının kaç mal olduğunu açıklamaya çağırıyor; Başbakan, boşaltma bütçünün yerine getirilinceye dek bu konuda doğru ve tam rakam vermenin olanaksız olduğuna değiniyordu. Bununla birlikte, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin bu belgeye ekledikleri derkenardan anlaşıldığına göre, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğindeki özel şubeler için 31 Mart 1923 tarihine dek Dışişleri Bakanlığı bütçesinden £85.436 sterlin; Lozan Konferansının birinci evresi için £9.800 sterlin; ikinci evresi için takriben £6.000 sterlin harcanmıştı. Türkiye'deki durum yüzünden İngiltere Dışişleri

²⁹ FO/9149/E 7403, İngiliz Parlamentosu, Avam Kamarası görüşmeleri, Londra, 11.7.1923.

³⁰ FO/9149/E 7404, Avam Kamarası görüşmeleri, 11.7.1923.

Bakanlığı ayrıca şu masraflarda bulunmuştu:

Göçmenlerin Anadolu'dan taşınması, v.s.	£31.935	sterlin
Göçmenlere verilen ödenek	19.208	”
Göçmenler için satın alınan gıda v.s.	10.000	”
Istanbul'daki İngiliz kolonisinin boşaltılması için bekletilen gemi	34.545	”
Malta'da tutuklu Türklerin bakımı	17.717	”
Yemen'deki Türklerin boşaltılması	15.501	”
Toplam:	£128.906	” ³¹

Türkiye'ye Geri Verilen Gemiler :

Lozan'da imzalanan Boşaltma Protokolü gereğince, Bağlaşıkların Bırakışma gününden beri kontrollerinde bulundurdıkları bütün Türk gemilerinin Türkiye'ye geri verilmeleri gerekiyordu. Böylelikle Ankara Hükümeti ilk kez aşağıdaki gemilerden oluşan bir filoya kavuşuyordu:

Kruvazör *Yavuz Sultan Selim* (eskiden *Goeben*), 1911 yapılı. 1891 yapılı sahil savunma gemisi *Turgut Reis*.

Koruyucu kruvazörler: *Hamidiye* (1903), *Mecidiye* (1903).

Torpito ganbotu *Berk-i Salvet* (1906) ve *Peyk-i Şevket* (1906).

Torpito-bot destroyer *Muavenet-i Millet* (1909), *Nümune-i Hamiyet* (1909) *Basra* (1907), *Taşoz* (1907), *Samsun* (1907), *Yadigâr-ı Milliye* (hurda).

Torpito-botlar *Yunus* (1902), *Drach* (1907), *Musul* (1905), *Akhisar* (1904), *Berk-i Efsan*, *Sultanhisar*, *Sivrihisar*.

Ganbotlar *Necmi Şevket*, *Muin Safer*, *İclâliye*, *Burak Reis*, *Sakız*.

Karadenizde: *Preveze*, *Aydın Reis*, *Kemal Reis*, *Hızır Reis*, *İsa Reis*.

Hidrografik maksatlar için: *Zahaf*.

Mayın gemileri: *Nusret* ve *İntibah*.

Ayrıca *Selânik* adlı mavna ve 9 motorbot. Bunlara İmparatorluk yatı *Ertuğrul*, devlet gemisi *Söyüdlü* ve eski yat *İzzettin* de ekleniyordu³².

³¹ FO/9149/E 7931, Avam Kamarası görüşmeleri, 30.7.1923.

³² FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.

İşgalden Kurtulan İstanbul :

İşgal Gücü İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz, Türk makamları harekete geçerek, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un hoşuna gitmeyen bazı davranışlarda bulunuyorlardı. Henderson'un 9 Ekimde Curzon'a bildirdiğine göre, Türk makamları, Patrikhaneyi bir Türk Ortodoks kuruluşu biçimine getiriyor; Galata köprüsünün vergilerine el koyuyor; gemi tezgâhları ve tophaneyi Armstrong ve Vickers adlı İngiliz firması temsilcilerinden, Haydarpaşa-Gebze demiryolunu Anadolu Demiryolu firmasından alıyorlardı. "Her yanda şövenizm göze çarpıyor; amacı, herşeyi Türkleştirmektir" diyen Henderson, şunları ekliyordu:

"İkinci adımda, Genel Borç İdaresini (Düyun-u Umumiye) ele geçirerek yönetmeleri ihtimali beni şaşırtmıyacak, çünkü bu kuruluş, son günlerde Türk basımında epeyi eleştirilmiş bulunuyor. Dün sabahtan itibaren İstanbul'a 'kuru' bir rejim empoze edilmiş bulunuyor. Türkler, beş yıllık Bağlaşık işgalinden sonra kendi evlerinin efendileri olduklarını, İslâm'ın Hıristiyanlığa karşı büyük bir zafer kazandığını ve İstanbul'un yabancılara değil, Türklere ait olduğunu dünyaya göstermek azmindedirler".

Henderson'un anlattığına göre, birkaç gün önceki *Tanin* gazetesi, o güne dek askıda bırakılan ama İstanbul'da uygulanmasına başlanacak bazı ölçemler konusunda bilgi veriyordu. Ona göre, bırakışma günlerinde yabancılarla ilişkileri olan Türk kadımlarının Anadolu içerilerine sürülmeleri; siyasi suç işliyenlerin yargılanmaları düşünülüyordu. Diğer tedbirler şöyle idi: 1. Yabancı dilde reklâm, afiş ve tabelalar polis tarafından kaldırılacak; 2. Bütün reklâm, yazı, program, afiş ve sairede Türkçe kullanılacak; 3. Özel kişi ve kuruluşların yabancı bayrakları çekmeleriyle ilgili nizamlar sert biçimde uygulanacak; 4. İkamet izni almıyan bütün yabancılar yargılanacak; 5. Türkiye'de ayrıcalık hakkına sahip bütün firmaların Türk olıyan memurlarının işlerine son verilerek yerlerine Türkler alınacak; bu nizamlara uymıyan firmalar, şiddetle cezalandırılacak; 6. Bırakışma evresinde Türk ulusçularına karşı yayın yapan gazeteler bastırılacak; 7. İslâm olıyan bütün okulların kontrolüyle ilgili nizamlar sert biçimde uygulanacak; 8. Batı Trakya'daki Türklere yapılan ezgi sona ermezse, İstanbul'daki Rumlar da aynı işleme tabi tutulacak; 9.

Yeni yönetimden doğan bütün nizamlar İstanbul'da da derhal uygulanacak.

Tanin gazetesinde çıkan listede olmadığı halde, Cuma tatilinin kabul edileceğini öğrenen Henderson, Türk dilinin her yerde kullanılmasıyla ilgili davranışların, Türkleri oyalayan yeni bir oyun olduğuna işaret ediyor; Türklerin daha birçok benzer tedbirler icat edeceklerini; bu tedbirlerden bazılarının diğer ülkelerde makul bir şekilde uygulandığını, ama bazı tedbirlerin akla hayale sığmadığını; İstanbul'daki durumu dayanılır bir kerteğe getirmek için çok geçmeden bu tedbirlerin ya değiştirilmesi veya kaldırılması gerektiğini; bütün tedbirler polis ve memurlara "rüşvet verilmesini" gerektireceğine göre, bu iki sınıfa mensup olanların bunları çok iyi karşıladıklarını öne sürüyordu.

Kehanetine devam eden Henderson, Türkiye'de herşeyin bir süre karışıklık içinde olacağını ama sonuçta, yüzyıllar boyunca meydana gelmiş usullerin tekrar baş kaldıracaklarını, o zaman herşeyin kendi düzeyini bulacağını, Türk "önemsiz olan şeylerle ne kadar uğraşursa, bu yeni oyundan o kadar erken usanacaktır" diyerek, o sıralarda durumun "tapası çıkarılmış bir şampanya şişesine" benzediğini; şampanya köpürerek şişeden dışarı fırlamakla birlikte, bir süre sonra köpükler oturarak şampanyanın yeniden durgun bir hale geleceğini öne sürüyordu

Dışişleri Bakanlığında ilgiyle izlenen bu belgeye, yetkililerden D. G. Osborne 16. 10. 1923'de şu derkenarı ekliyordu:

"İstanbul'un kurtuluşuyla meydana gelen Türk şövenizmi anlaşılabilir ve tamamen olağandır. Mr. Henderson'un da önerdiği gibi, küçük işlerle uğraşmada Türklere ne kadar az engel olunursa, yabancı işgalinin kalıntılarını ortadan kaldırarak Ankara'nın yetkisini kurmak yönündeki gayretlere hasredek pek az güçleri kalacak. İstanbul'da Adnan ve Ankara'da İsmet'le uğraşacağımıza göre, kendimizi çok talihli saymalıyız. Gelecek üç ay zarfında ne kadar az sızlanır, az protestoda bulunursak, o kadar iyi olacak. Ankara'dan İstanbul'a giden heyet mensuplarına yapılan muamele, yeni ve eski başkent arasında sürüp gitmekte olan kıskançlığı belirtiyor. Padişahın egemenliğini ve Türk İmparatorluğunun geleneklerini sembolize

eden İstanbul, Ankara'daki cumhuriyetçi, Kemalist rejime karşı olan İttihat ve Terakki muhalefetine muhtemelen merkezi ve karargâhı haline gelecek. Ankara rejiminin uzun süre ayakta kalacağını sanmıyorum³³." (Belge No. 12).

Türk Ordusu İstanbul'a Giriyor :

Henderson'un 7 Ekimde Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre, Türk Ordusunun İstanbul'a girdiği 6 Ekim günü hiçbir olay çıkmamış, düzen ve asayiş devam etmişti. Esasen hiçbir olay çıkarmamaları için Türklere sıkı emir verilmişti. Gene Henderson'un anlattığına göre, bir gece önce, Kırım savaşında ölenlerin gömülü oldukları mezarlığa giren kimseler, mermer mezar başlıklarından bazılarını kırmışlardı. Bu olayı haber alan Büyük Millet Meclisi temsilcisi Dr. Adnan, üzüntü beyan etmiş ve mezarlığın korunması için etken tedbirler almaya söz vermişti. Henderson, suçluların ve görevlerini yerine getirememişlerse sorumlu polis mensuplarının cezalandırılmalarını istiyor, yapılan ziyarı saptamak amacıyla 8 Ekimde mezarlığı ziyaret etmek kararını alıyordu.

Durumu Hariciyeye duyuran Henderson, yazısına şöyle devam ediyordu:

"Türk Ordusunun İstanbul'a girmesinden sonra ciddî bir olay çıkacağını tahmin etmiyorum, ama Türk makamları, cesaret verici olmıyan bir biçimde davranıyorlar. Belediye, köprü vergilerine el koymuş bulunuyor. Bununla ilgili olarak Dr. Adnan'a sert bir protesto yazısı gönderdim. Armstrong Vickers firması mensuplarına [İngiliz firması] tophaneyi terketmeleri için 3 Ekimde 24 saatlik mühlet verildi. Türklerin görüşünce bu firma, Bağlaşık Yüksek Komiserleri ve Amiralleri tarafından İstanbul'da üslenendirilmiş olduğuna göre, işgalin sona ermesiyle onun süresi de sona ermiş bulunuyor."

Bu arada Henderson'un müdahalesiyle İngiliz firmasına 5 Ekimden itibaren 15 günlük mühlet veriliyorsa da, firma temsilcileri İstanbul'dan derhal ayrılmak kararını alıyorlardı³⁴.

³³ FO/9174/E 10148, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 639, İstanbul, 9.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

³⁴ FO/9174/E 9922, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 490(R), İstanbul, 7.10.1923.

6 Ekimde III. Ordu resmen İstanbul'a giriyor; aynı gün, bu ordunun komutanı General Şükrü Nailî Paşa, yerel Türk ileri gelenleri, basın mensupları ve birçok resmî kuruluşların temsilcileri, Rum, Ermeni ve Musevi ruhanî önderleri tarafından resmen tebrik ediliyor; o güne dek Selâhettin Paşa'nın yedeğinde bulunan askerî yetkileri üzerine alıyordu. III. Ordu (1 ve 61'inci olmak üzere) iki piyade tümeninden oluşuyordu. Bu tümenlerin karargâhları, sırasıyla İstanbul ve Çorlu'da (Trakya) kurulacaktı.

Bu konuda 8 Ekim günü Henderson'a resmî bir rapor veren İngiliz Ataşemiliteri Albay A. Baird, ordunun tüm gücünü henüz saptayamadığını; 6 Ekim günü öğleden sonra İstanbul'dan Pera'ya kadar "zafer yürüyüşü yapan" küçük birliğe bakarak ordu erlerinin tam sayısını kestiremeyeceğini bildiriyordu. İngiliz Ataşemiliterine göre, bu yürüyüşe katılan III. Ordu, iki süvari bölüğü, üç taburdan oluşan bir piyade alayı, 4 toplu bir sahra takımı, portatif telsiz ekiple bir askerî mühendis birliği, bir tıp birliği; ayrıca Ordu Okuluna mensup bazı öğrenci ve yedek subayların katıldığı bir birlikten oluşuyordu.

"Askerî bakımdan dikkatimi çeken önemli birşey göremedim", diyen Albay Baird, şunları ekliyordu:

"Sahra malzemelerini taşıyan subaylarla erler intizamla yürüyor, fakat silâhları, elbise, çizme ve malzemeleri bana hiç de iyi bir durumda görünmüyordu. Aralarında çok sayıda genç erler göze çarpıyordu. Onları seyrettiğim noktadan, muzaffer olmaktan fazla yorgun olduklarını görüyordum. Tespit edebildiğime göre, sokakların iki yanına dizilen ve sayıları hiç de kabarık olmıyan seyircilerin müzaheretini içten değildi; fakat bu kadar fesli arasında kimin halis Türk olduğunu söylemek güçtü, çünkü birçok yabancılar da, şahsî saldırı ve hakarete maruz kalmamak amacıyla fes giymeye başlamışlardır³⁵."

Albay Baird'ın bu raporunu İngiliz Hariciyesine gönderen Nevile Henderson, İşgal Gücünün İstanbul'dan ayrılmasından bir hafta sonra Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, "Bağlaşıkların ayrıl-

³⁵ FO/9174/E 10151, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 644, İstanbul, 9.10.1923, ilişikte, İngiliz Ataşemiliteri Albay A. Baird'ın Henderson'a verdiği 8.10.1923 gün ve 1 sayılı raporun sureti.

masından hemen sonra, İstanbul'da âni kargaşalıklar çıkarak yabancı unsurların takibata uğrayacakları kehanetinde bulunanların ön se-zileri, bereket versin şimdiye dek gerçekleşmedi" diyor; düzen ve barışın devamı için yukarıdan sıkı emir verildiğini; öteyandan Bağ-laşık Basın Sansürünün bir yıl önce kaldırılması üzerine işgal gücünün saygınlığını sarsacak herhangi bir yayın yapılmıyacağı yolunda Refet Paşa (Bele) tarafından Henderson'a verilmiş olan sözün tutul-duğunu, ama bu sözün süresinin bir gün sonra sona ereceğini sezen Türk basınının, 2 Ekim 1923 tarihini, basının özgürlüğe kavuşma günü olarak selâmladığını; Bağlaşık işgal gücüne, özellikle İngiliz askerî kuvvetlerine karşı saldırıya geçerek İngilizleri, işgal günlerinde binbir kötülük işlemekle suçlandıklarını bildiriyordu.

İstanbul'da yayımlanan Rumca gazeteler de, Bağlaşıklara saldırmada Türklerle yarış ediyorlardı. Bağlaşık Polis Komisyonu sert saldırılara hedef oluyor; adları açıklanan bazı İngiliz subayları, kendi koruyuculukları altındaki Hıristiyan halktan aldıkları paralarla cep ve kasalarını doldurarak zengin olmakla itham ediliyorlardı. Hen-derson, bu Rumca gazetelerin sahiplerinin "Türk efendilerini" mem-nun etmek niyetiyle davrandıklarını, ama "bu mürâîliğin" kendi-lerine çok kâr getirmeyeceği görüşünü öne sürüyordu.

Bu denli saldırılara iki-üç gün devam eden basın, daha sonra bütün dikkatini, Anadolu Ordusunun İstanbul'a girişine veriyordu. Dükkân ve ev sahiplerine, binalarına Türk bayrakları çekmeleri bildiriliyor, caddeler donatılıyor; yollarda yer yer "zafer takları" kuruluyor; her yanda Türk ay-yıldızı göze çarpıyor; Ordunun ge-ceceği yollar yeşillik ve çiçeklerle bezleniyordu.

Hıristiyan unsur arasındaki büyük kaygıya karşın, Türk Ordu-sunun İstanbul'a girişi olaysız geçmişti. Kaza olması muhtemel ge-celeyn bile düzen en iyi biçimde korunmuş, ama bazı Avrupalıların şapkaları başlarından zorla çıkartılmıştı. Şapkası başından atılanlar arasında Fransız Yüksek Komiserliği baş çevirgeni de bulunuyordu. Bu arada, Hıristiyan erkeklerin çoğunluğu, ya önceden fes sağla-dıkları veya evlerinden çıkmadıkları için, bu gibi olaylar pek az olmuş; polis, görevini esaslı olarak yerine getirmişti. Hiçbir İngiliz uyruğuna kötü işlem yapılmamıştı.

Yerel basın, Türk Ordusunu övmeye birbiriyle âdeta yarış edi-yor; Ordunun şehre girişini, İstanbul'un Türkler tarafından ikinci

kez fethedildiği biçiminde göstererek, bu fethin, 1453'tekinden daha önemli olduğunu, çünkü bu kez II. Mehmet'in karşılaştığı güçten daha üstün bir erke karşı başarılı olmuş olduğunu belirtiyordu. *Vatan* gazetesi, bir yazısında şöyle diyordu:

“Türk Ordusu, hem Padişahın, hem Sadrazamın, hem Bakanlar Kurulunun, hem de diğer birçok Devletlerin düşmanlığıyla karşı karşıya bulunuyordu.”

Henderson'un “Pan-İslâmcı ve yabancı düşmanı” olarak nitelendiği *Tevhid-i Efkâr* gazetesi, İstanbul'un yeniden fethini “Hilâlin Haça karşı kazandığı zafer” olarak selâmlıyor ve Türkiye'deki Hıristiyanların dünkü sözde koruyucularına küfürler savurdıklarını öne sürerek şu soruyu soruyordu:

“Avrupa'nın Hıristiyan unsuru kendi elimize bırakması, Haçın Hilâl önünde baş eğdiğine bir kanıt değil mi?”

Bu arada İstanbul ileri gelenleri, Türk Ordusunun muzaffer olarak şehre girmesiyle, idarî ve diğer ölçemlerle, nüfus değiş tokuşu sorunlarıyla uğraşmak üzere Selânik'e gidecek olan Türk kurulunun İstanbul'dan geçişiyle ve 1898-1902 doğumlarının Orduya alınması sorunlarıyla ilgilenirken büyük bir hata işliyor, İstanbul'da yapılacak kutlama törenlerinde Ankara'yı temsil edecek olan 14 kişilik milletvekilleri grubunu İstanbul'a varışlarında karşılayacak bir hey'et göndermeyi unutuyorlardı. Milletvekilleri Haydar Paşa garma vardıkları zaman kendilerini karşılayacak kimseyi bulamıyorlardı. Oysa Müdafaa-i Hukuk Derneğinin İstanbul şubesi tarafından davet edilmişlerdi.

Onların garda karşılanmamaları Ankara'da şaşkınlık yaratıyor; bu davranışı, Büyük Millet Meclisinin bünyesinde toplanan ulusal egemenliğe karşı bir saldırı olarak nitelendiren 40 kadar milletvekili, 8 Ekimde Meclise bir önerge sunarak, ilgili yetkililerin cezalandırılmalarını istiyorlardı. Meclis başkanı önergeye karşı çıkıyor, ama bunun daha sonra 80 milletvekili tarafından desteklenmesi üzerine Mecliste gürültülü görüşmeler oluyordu. Bütün saldırılar özellikle İstanbul Valisi Haydar Bey'e yöneltiliyordu, ama Meclis başkanının bu konuda soruşturma yapılacağı yolunda verdiği güvence üzerine görüşmeler erteleniyordu³⁶.

³⁶ FO/9174/E 10152, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 645, İstanbul, 10.10.1923.

İşgal Gücünün Türkiye'den ayrılışından üç hafta kadar sonra, İstanbul'daki İngiliz savaş gemilerinden "Comus" 'un komutanı, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanına gönderdiği kapalı telyazısında, boşaltmadan bu yana İstanbul'un sükûn içinde olduğunu, Türk makamlarının herhangi bir anlaşmazlığa neden olmadığı gibi onlara karşı herhangi bir sızlanma da olmadığını bildiriyor, 4 Ekim (Perşembe) günü, İstanbul askerî komutanı Selâhettin Adil Paşa, İstanbul Valisi Haydar Bey ve Donanma Komutanı Nazmi Bey'i ziyaret ettiğini; ilk iki şahsiyetin aynı gün bu ziyaretini iade ettiklerini ve ayrılırken 15 top atışıyla selâmlandıklarını; Nazmi Bey'in ziyareti ertesi günü iade ettiğini ve 11 top atışıyla selâmlandığını; Fransız ve İtalyan deniz komutanlarına da aynı ziyaretlerde bulduklarını; Fransız deniz komutanı Dr. Adnan'ı ziyaret ettiği halde ötekinin bu ziyareti iade etmediğini yazısına ekliyordu.

İngiliz deniz komutanına göre, 5 Ekimde Üsküdar'a varan Türk askerleri, 6 Ekimde İstanbul'a geçiyorlardı. İstanbul'daki yabancı gemilerin tayfalarına Cuma ve Cumartesi günleri karaya çıkma izni verilmemiş; bu iki günde herhangi bir olay kaydedilmemişti. Pazartesi günü tayfalara akşama dek karaya çıkma izni verilmişse de, içkili yerlere girmeleri yasaklanmıştı. Deniz devriye koluyla Türk polisi arasındaki ilişkiler çok iyi gidiyor; Türkler herhangi bir anlaşmazlığa neden olmamaya çalışıyorlardı³⁷.

Türkiye'de Cumhuriyete Doğru Gidiliyor :

İngiliz gizli belgelerine göre, son Bağlaşık gücünün Türkiye'den tamamen ayrılacağı gün yaşanırken, Ankara'daki siyasî durum bir çok olasılıklara "gebe bulunuyordu". İstanbul gazetelerinin çoğunluğu, 23 Eylül günkü sayılarında, Ankara muhabirlerinin telyazılarını yayımlıyorlar; bu yazılarda, Bakanlar Kurulunda anlaşmazlık çıktığı ve bazı bakanların çekilmek üzere olduğu bildiriliyordu. Biri Türkçe, öteki Fransızca, iki gazetede, Mustafa Kemal'in "*Neue Freie Presse*"in Ankara muhabirine verdiği söylenen bir demeç yayımlanıyordu. Bu demece göre, Mustafa Kemal, tüm yürütme ve yasama gücünü Ankara'da tek bir Mecliste toplayan yönetim sistemini sözlüğün ancak "Cumhuriyet" olarak nitelendirebileceğini; Türkiye'nin

³⁷ FO/9174/E 11221, İngiliz "Comus" savaş gemisinin komutanından Akdeniz filosu Başkomutanına yazı No. D. 27/12, 20.10.1923.

gelecekteki yönetiminin demokratik bir cumhuriyet olacağını ve "Ankara'nın, Türk Cumhuriyetinin başkenti olarak seçileceğini" açıklıyordu. (Belge No. 13 ve 14).

Gene İngiliz belgelerine göre, bu yönetim biçimine büyük ölçüde karşı koyanlar vardı ve *Tevhid-i Efkâr* gazetesi onların sözcülüğünü yapıyordu. Bu arada, önerilen değişiklikleri ivedilikle uygulamak için vakit kaybedilmiyordu. Halk Partisi, 25 Eylülde önemli bir toplantı yapacaktı. İngilizlere göre, bu toplantı, Büyük Millet Meclisinin gizli bir oturumu biçiminde olacak ve yapılması tasarlanan devrimler görüşülecekti. Devrimler konusunda bir anlaşmaya varılmıştı, ama devletin alacağı biçim konusunda henüz spekülasyon vardı. Bu arada, "Türk halk devleti", "Türk halk cumhuriyeti" ve daha basit olarak "Türk Cumhuriyeti" adları üzerinde duruluyordu. Yeni Türkiye'nin hükümet biçiminin demokratik olduğunu göstermek amacıyla, Türklerin birinci veya ikinci adı yeğ tutacaklarına inanan İngilizlere göre, yönetim sistemine verilecek ad pek önemli değildi; önemli olan; Mustafa Kemal'in kendi dileklerini kabul ettirmek için vaktin gelmiş olduğunu bilmesi idi.

Gene İngilizlere bakılacak olursa, Mustafa Kemal'e karşı başlıca muhalefet İstanbul'da türeyordu. Rejimde yapılacak değişikliklerle ilgili öneriler Bakanlar Kurulunun tüm üyelerince onaylanmıştı. İktisat Bakanı Mahmut Esat, görünürde yorgunluk özürüyle, gerçekte Halk Partisinin son toplantısında sert biçimde eleştirildiği için görevinden çekilmişti. Eğitim, Maliye ve Adalet Bakanları da görevlerinden çekiliyorlardı. Oysa ki Adalet Bakanı yeni görevine altı hafta önce başlamıştı³⁸.

Mustafa Kemal'e Karşı Darbe Hazırlanıyor:

Türk ülkeleri işgal gücü tarafından boşaltıldıktan sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'de Mustafa Kemal'e karşı, ona kafa tutanlar tarafından bir akım yaratılması ve bir darbe düzenlenmesi olasılığıyla yakından ilgilenmeye başlıyordu. Zaten İttihat ve Terakki örgütü bu arada rahat durmuyor; İngilizlere bakılacak olursa, bu kuruluşun İzmir'deki merkezi, faal bir muhalefet partisi olarak yeniden çalışmaya başlamak üzere ortam hazırlıyordu. Bu örgütün

³⁸ FO/9132/E 9774, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a gizli yazı No. 601, İstanbul, 25.9.1923.

başlıca üyelerinden biri olan Dr. Nâzım, son günlerde İstanbul'a giderek, Mustafa Kemal'e karşıcıl bazı eski Bakanlar ve Kemal aleyhtarı diğerk bazı kişilerle ilişki kurmuştu. Bu örgütün 16 Eylülde yapılan bir toplantısında, Dr. Nâzım, (Hüseyin Rauf'un da sözde bilgisi içinde), tüm muhalefet gruplarının çalışmalarını koordine ederek ortak bir program hazırlanması önerisinde bulunuyor; eski İttihat ve Terakki Derneğinin paralarının bu yeni grubun emrine verileceğini bildiriyordu. Toplantıda hazır bulunanlar, Dr. Nâzım'ın önerilerini incelemek ve işbirliği için karşılıklı ortam bulunursa, onu desteklemek kararını alıyorlardı.

İngilizlerin anladıklarına göre, Mustafa Kemal, cumhuriyet kurulması görüşünü ortaya atarsa, Türk ulusçularına karşı İstanbul'da mukabil bir ihtilâl başlatılması olasılığı üzerinde duruluyordu. Dr. Nâzım Eylül sonunda hâlâ İstanbul'da bulunuyor; Refet Paşa artık Mustafa Kemal'e bağlı sayılmıyor, Halife tarafından kabul ediliyordu. Bu görüşleri Lord Curzon'a duyuran İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson, Mustafa Kemal'in ilkin Cumhurbaşkanlığı sonra da Padişah olması ve yeni bir hanedan başlatması olasılığına değiniyor; yakında Lâtife Hanım'ın ona çok arzuladığı taht için bir varis doğuracağı yolunda çevrede söylentiler dolaştığını kaydediyor, şöyle diyordu:

“Osmanlı hanedanının hiç mücadelesiz baş eğip eğmiyeceğini ve hiçbir yetkisi olmıyan Halifelikle yetinip yetinmiyeceğini zaman gösterecektir. Türk ülkeleri bütün dış baskılardan kurtulur kurtulmaz, birçok unsurların, son iki yüzyıl zarfında dejenere bir hale gelmesine rağmen, Türk ulusu arasında herhalde çok sayıda sadık taraftarı bulunan hanedanı desteklemek için bir sahtekâra karşı [M. Kemal] birleşmeleri muhtemeldir. Bu unsurlar henüz harekete geçecek bir durumda değillerdir. Bağlaşık İşgal Gücü Türkiye'den ayrılır ayrılmaz, Mustafa Kemal, kendi askerlerinden önemli bir kontenjanı İstanbul'a gönderecektir. Durumun anahtarı Ordunun elindedir. Mustafa Kemal'e karşı bir darbe yapılması düşünülüyorsa, yalnız Kemalist Ordusunun sadakat ve disiplini üzerinde değil, herhalde Anadolu'nun arka ormanlarından İstanbul'a üşüşecek olan milletvekilleri ve sivil ileri gelenler üzerinde de Is-

tanbul'un etkisini kullanabilmesi için fırsat verilmezse, hata olacaktır. Gelecekteki mücadele, Mustafa Kemal'in Türk dilinden sildirmeyi kısmen başardığı 'Osmanlılarla' Kemalistler arasında değil, İstanbul'la Ankara arasında yer alacaktır. Türkiye'de iki padişah olamaz."

Hariciye yetkililerinden James Morgan, 2.10.1923'de bu belgeye şu derkenarı ekliyordu :

"İttihat ve Terakki Derneği henüz Türkiye'de çok önemli bir rol oynayabilir³⁹."

Öteyandan, Midilli'deki İngiliz Viz-Konsolosu A. H. King'in, Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi C. H. Bentinck'e 9.11.1923'de bildirdiğine göre, daha önce Batı Anadolu'da Yunanlıların kışkırtmalarıyla kurulan "*Comité Revolutionnaire d'Anatolie*" (Anadolu İhtilâl Komitesi), Kemalistlere karşı faaliyet gösteriyor, o sıralarda Midilli Adasında çalışmalarını sürdürüyordu. King'in elde ettiği bilgiye göre, bu komitenin Midilli'deki temsilcisi, "İzmir'de Mustafa Kemal'e karşı yayım yapan *Köylü* gazetesinin yönetmeni Rafet Efendi" idi. Komitenin merkezi, bir zamanlar İstanbul'da Adalet Bakanlığı yapan ve Padişahın İstanbul'dan kaçtığı günlerde orasını terkeden Vasfi Hoca tarafından Bükreş'e taşınmıştı. Hüseyin Rauf'la İzmir eski valisi Rahmi Bey'in bu komitenin İstanbul'da başlıca üyeleri olduklarını öne süren İngiliz Viz-Konsolosu, Kemalistler İzmir'e girmeden önce, komitenin merkezinin Bahtiyar Hanında bulunduğunu, ama toplantıların şimdi özel evlerde yapıldığını; Atina'da komitenin Eşref ve Reşit adlı iki Çerkez temsilcisi bulunduğunu, bu temsilcilerin bir zamanlar Midilli'de ikamet ettiklerini bildiriyordu.

A. H. King yazısına şöyle devam ediyordu :

"İngilizlerin İstanbul'dan çekilmelerinden sonra o şehre giren Kemalist Ordu komutanı Selâhettin Paşa'nın da Mustafa Kemal'e karşı yaratılan akımdan yana celbedildiği söyleniyor. Ondan henüz şüphe edilmiyor; dolayısıyla İzmir ve İstanbul arasında kolayca gidip geliyor. İzmir'in alınmasında yardımcı geçen Türk Ordu komutanı Nurettin Paşa'nın, Ankara, Sivas ve İzmir arasında toplanan Mustafa Kemal aleyhtarı milis gücüne komuta ettiği ve

³⁹ A. g. e. ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

Kürt ihtilâlcileriyle temas halinde olduğu söyleniyor. Ali İhsan Paşa Trabzon'da, Şevket Bey ise Aydın'daki kuvvetlere komuta etmektedirler.

Gene öğrendiğime göre, Rahmi Bey, İstanbul'dan burada [Midilli'de] Rafet Bey'e gönderdiği bir mektupta, Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmeden önce büyük devletlerin Lozan Antlaşmasını onaylamalarını beklediklerini bildirmiş [bunun nedeni anlaşılmıyor]. Antlaşmanın onaylanmasından sonra, Mustafa Kemal'i iktidardan düşürerek [nasıl düşüreceklerini bildirmiyorlar] Padişahı geri getirecekler."

İngiliz Viz-Konsolosu King, bu bilgiyi o sıralarda Midilli'de ikamet eden Halil İbrahim adlı Kıbrıslı bir Türkten elde etmişti. Bu Türk'ün elinde, Türkiye konusunda İngilizlere yapmış olduğu hizmetlerden ötürü ona teşekkür beyan eden ve Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği memurlarından Mr. Matthews tarafından verilmiş 17.11.1916 tarihli ve Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği yetkililerinden Mr. Gilton tarafından verilmiş 15.10.1918 tarihli iki mektup vardı. 21 Haziran 1921'de Kıbrıs'ta, Lefkoşe'de verilen 7566 sayılı İngiliz vatandaşlık varakasına sahipti. Daha önce Anadolu'da Keymer ve Pilitköy'de epeyi mülkü olan bu İngiliz ajanı, söz konusu komitenin üyelerinden biri idi ve Mustafa Kemal'e karşı düşmanca duygulara sahipti. İngiliz Viz-Konsolosu, onun özel ilişkilerinde dürüst olmadığını kaydediyor, ama yukarıdaki konuda verdiği bilginin bir dereceye kadar doğru olabileceği görüşünü belirtiyor; onun İngiliz Büyükelçiliğinde görevlendirilmek istediğini; İngilizler hesabına bilgi toplamak amacıyla, Türkiye ayal, her tarafa gitmeye hazır olduğunu kaydediyor, şunları ekliyordu:

"Halil İbrahim'in söyledikleri, son günlerde Yakın Doğu Yardım Derneği (*Near East Relief*) tarafından Türkiye'den alınarak Midilli'ye getirilen Ermeni göçmenler tarafından da kanıtlanmaktadır. Ermenilerin anlattıklarına göre, Ankara yakınlarında, komutası altında 700 milis kuvveti bulunan Demirci Efe'nin bu ihtilâl komitesiyle ilişkisi vardır. Öteyandan Isparta ve Aydın'da da Mustafa Kemal'e karşı 40.000 asker vardır. Çoğu dağılmış çeteler halinde çalışmakta, ama bunların 20.000 kadarı bir nüve

teşkil etmektedir. Yunan yetkilileri, barış antlaşmasının imzalanmasından sonra bu komiteyi ve Anadolu'da dolaşıp duran çeteleri desteklemekten vazgeçmişlerdir. Fakat Atina'da da iyi bilindiği gibi, Yunan Hükümeti bu anda Kemalist aleyhtarı birçok göçmenlere yardımda bulunuyor; onları barındırıyor. Bu hükümetin cömertliği sadece hayırseverlik duygusuna dayanamaz.”

Dışişleri Bakanlığında büyük ilgiyle okunan bu rapor, Doğu Masası yetkililerinden James Morgan tarafından 4.12.1923'de şöyle yorumlanıyordu:

“Sözü edilen kimselerin çoğunluğu, Kemalistlerin şüphe ettiği, kuyruk acıları olan veya Kemalistlerce vatan haini sayılan, Yunanlılarla işbirliği yapmış kimselerdir.”

Diğer yetkili D. G. Osborne ise 6.12.1923'de şu derkenarı ekliyordu:

“Bu bilginin büyük kısmının doğru olmadığı veya çoğunlukla abartıldığı kanısındayım. Mustafa Kemal'e karşı bu veya başka bir teşkilâtın bu kadar askerî gücü olduğu şüphelidir. Fakat elimizdeki bilgiye göre, söz edilen liderlerin çoğu muhalefet partisine mensuptur⁴⁰.” (Belge No. 15, 15A, 15B ve 15C).

Ankara Doğum Sancıları İçinde: Cumhuriyet Kuruluyor:

İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson, 2 Ekim 1923'de Curzon'a gönderdiği gizli yazıda, Ankara'nın “doğum sancıları çektiğini”; ülkenin rejimi konusunda devamlı toplantılar yapıldığını, ama henüz kesin bir karar alınmadığını; yapılması tasarlanan değişiklikler konusunda Büyük Millet Meclisinde beliren görüş ayrılıklarının buna neden teşkil ettiğini bildiriyor; bir cumhuriyet sistemi kurulması genellikle kabul edilmekle birlikte, bu konuda Mustafa Kemal'e karşı sert bir muhalefet baş gösterdiğini bildiriyor, şöyle diyordu:

⁴⁰ FO/9170/E 11493, Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi B. Bentinck'den Lord Curzon'a yazı No. 927, Atina, 23.11.1923, ilişikte Midilli'deki İngiliz Viz-Konsolosu A. H. King'in 9.11.1923 tarihli yazısının bir sureti.

“Hükümet sistemi ne olursa olsun, Mustafa Kemal, kendi üstün durumunu sürdürmek azmindedir. Herhalde bu sebepten ötürü en içten taraftarları, yeni devletin başkanının aynı zamanda Bakanlar Kurulu ve Meclis başkanı da olmasını öneriyorlar (aksi halde parti politikası kendi kontrolünden çıkabilir). Bazıları Mustafa Kemal'in hayatı boyunca Cumhurbaşkanı olarak kalmasını istiyorlar, ama bunlar azınlıktadır. Mustafa Kemal kendini muhalefete önem vermeyecek kadar güçlü saymıyorsa, böyle bir önerinin ileri sürülmesi ihtimal dışıdır. İkinci bir şık olarak, Fransız cumhuriyetine benzer bir sistem üzerinde durulabilir. İlmli görgü sahipleri bu görüşten yanadırlar.”

Yazısına devam eden Henderson, Bakanlar Kurulunun atanması konusunda da değişik görüşler öne sürüldüğünü; bazılarının, başbakanın cumhurbaşkanı tarafından seçilmesini, bazılarının da başbakanla diğer bakanların, o sıralarda olduğu gibi, doğrudan doğruya Meclis tarafından seçilerek Meclise sorumlu olmalarını tercih ettiklerini, ama bu sistemin aksaklığı yüzünden bunun pek çekici bir görüş olmadığını bildiriyordu.

Öte yandan Türk basını da bu konuda serbestçe görüş beyan ediyordu. Bazı İstanbul gazeteleri, fazlasıyla İttihat ve Terakki taraftarlığı gösteriyorlar, bir cumhuriyet kurulmasını tinsel olarak kabullenmekle birlikte, *Tevhid*, *Tanin* ve *İkdam* gibi gazeteler fırsattan yararlanarak, iktidara saldırıyorlardı. Oldukça sert bir yazı yayımlayan *İkdam* gazetesi, iç durumun gittikçe daha kötü bir kerteğe geldiğini; suçun tamamen Türklere ait olduğunu, çünkü istibdat ve kölelikten başka birşey bilmediklerini; özgürlüğü değerlendirecek bir durumda olmadıklarını iddia ediyordu.

Son genel seçimde uygulanan usul de sert bir biçimde eleştiriliyordu. Mustafa Kemal'in bazı yakınları son günlerde Hüseyin Rauf'la görüşerek uzlaşıcı bir anlaşmaya varılmasını önermişlerse de Rauf, Meclisin dağıtılarak yeni seçim yapılmasını ve seçmenlere kendi dileklerini serbestçe belirtmeleri fırsatının verilmesi gereğini öne sürmüştü. Refet ve İsmet Paşalar'ın da aynı görüşte oldukları söyleniyor, ama Mustafa Kemal'in şimdilik bu görüşe yanaşmadığı anlaşılıyordu.

Bu arada Ankara'da yeni bir anayasa üzerinde çalışılıyordu. Cumhuriyet rejimi ve yeni devletin başkenti konularında Halk Partisi devamlı müzakere halinde idi. Henderson'a göre, Türkiye'de cumhuriyet kurulacak, Ankara başkent olacak ve Mustafa Kemal, pek doğal olarak ilk cumhurbaşkanı seçilecekti⁴¹.

Eylül sonunda, İstanbul'un gene başkent olması için âdeta bir kampanya açılıyor, bu konuda Henderson şöyle diyordu:

"İstanbul'un yeniden başkent olarak kabul edilmesi muhtemeldir". Ekimin ortalarına doğru başkent konusunda sürekli karar alınıyordu. İsmet Paşa tarafından hazırlanan bir önergede, Ankara'nın, yeni Türkiye'nin başkenti olduğu yolunda anayasaya hüküm konulması öne sürülüyor; gizli parti toplantılarında ve Büyük Millet Meclisinin ilgili komisyonunda görüşülen bu önerge, 13 Ekimde Meclise sunuluyordu. İlgili Meclis toplantısında İstanbul'un başkent olması konusunda birkaç milletvekili konuşmaya yelteniyorsa da sözleri yarıda kesiliyor; Meclis görüşmeleri ivedilikle sona erdiriliyor ve önerge, büyük bir çoğunlukla kabul ediliyordu.

Sırf İslâmın halisliğini korumak için değil, ulusal akımın büyük geleneğini sürdürmek ve Türk devlet adamlarını Bizans'ın sersemletici etkisinden, hükümetin başkentini yabancı savaş gemilerinin tehdidinden kurtarmak amacıyla, yeni devletin başkenti olarak Ankara kabul ediliyordu. Büyük Millet Meclisinin bu konudaki kararı yeni başkentte büyük sevinç gösterileriyle karşılanıyor; Ankara baştan başa bayraklarla donatılarak geceleyin fener alayları düzenleniyor; önergenin kabul edildiği 15 Ekim günü "Ankara Günü" ve resmî tatil olarak ilân ediliyordu⁴².

Bu arada İstanbul'da çıkan *Akşam* gazetesinin Ankara kaynaklı özel bir haberinde, Bakanlar Kurulunun, 27 Ekim günü öğleden sonra Mustafa Kemal'in başkanlığı altında yaptığı bir toplantıdan sonra çekildiği bildiriliyordu. Bu haberi aynı gün İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na duyuran Henderson, şöyle diyordu:

"Bu haber doğrulanırsa, görünürde Cumhuriyetin ilânı ve Cumhurbaşkanının yetkileri konusunda bir anlaşmaya varılamamıştır."

⁴¹ FO/9132/E 9963, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a gizli yazı No. 624, İstanbul, 2. 10. 1923.

⁴² FO/9132/E 10368, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 663, İstanbul, 17. 10. 1923.

Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne, bu belgeye 29. 10. 1923'de şu derkenarı ekliyordu:

“Türkiye, modern bir devlet biçimine geliyor. Kabine buhranları, modern parlâmenter yönetimlere has olaylardır. Hiç şüphesiz, Mr. Henderson'un da ileri sürdüğü gibi, Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mustafa Kemal'e verilecek yetkiler konusunda meydana gelen anlaşmazlık buna sebep teşkil ediyor. İsmet'in görevine devam etmesi çok temenni edilir⁴³.”

Henderson, ertesi günü gönderdiği kapalı telyazısında, bütün Bakanların çekildiği haberinin doğrulandığını, yeni Bakanların 29 Ekimde seçileceklerini, Başbakan olarak İsmet veya Fevzi Paşa'ların en güçlü adaylar olarak gösterildiklerini bildiriyordu⁴⁴. İki gün sonra gönderdiği kapalı telyazısında ise şöyle diyordu:

“Dün akşam Büyük Millet Meclisinde hazır bulunan 158 milletvekili, Mustafa Kemal'i oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçmiştir. İsmet Paşa'nın Başbakan atanması muhtemel görünüyor.”

Bu belge, Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne tarafından şöyle yorumlanıyordu:

“... Mustafa Kemal, iki atılımla Türkiye'nin diktatörü haline gelmeyi başardı. Sızlanıp duran ve kendine muhalefet etmeğe eğilimli bulunan askerî grubu, Meclisi, maaşlarını arttırmaya zorlamakla kendi tarafına çekmeyi başardı ve siyasî muhalefete bir darbe indirdi. İnatçı Bakanlar Kurulunu dağıtarak, Meclisteki çoğunluğu, Cumhurbaşkanı olarak kendisine büyük yetkiler vermeye zorlamakla, anayasa değişiklikleriyle ilgili programına karşı koyan siyasî muhalefeti ortadan kaldırdı. Şimdi güvenlik içinde iktidarda kalabilir... Cumhuriyetçi Türkiye'nin anayasasının diğer Müslüman ülkelere etkisi olup olmayacağını görmek çok ilginç olacaktır⁴⁵.”

⁴³ FO/9132/E 10515, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 501(R), İstanbul, 27. 10. 1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

⁴⁴ FO/9132/E 10517, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 503(R), İstanbul, 28. 10. 1923.

⁴⁵ FO/9132/E 10624, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 507(R) (ivedilikle), İstanbul, 30. 10. 1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

27 Ekimden 30 Ekime dek Ankara'da ivedilikle gelişen olayları, Bakanlar Kurulunun görevinden çekilmesiyle meydana gelen kabine bunalımını, İngiliz Hariciyesi yakından izliyor, şu görüşlere sahip oluyordu: "Bu kabine bunalımı Mustafa Kemal'e, uzun süreden beri tartışılmakta olan rejim sorunu konusunda bir çözüm yolu bulmak fırsatını veriyordu. Türk halkı, 30 Ekim sabahı uykudan uyanırken, bir Cumhuriyet kurulduğu ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ilk Cumhurbaşkanı seçildiği haberiyle karşılaşılıyordu.

"Son üç günün olayları şöyle özetlenebilirdi: Bakanlar Kurulu, bir süreden beri Meclisin güvenini yitirmişti. Başbakan ve İçişleri Bakanı görevlerini birlikte yürüten Ali Fethi (Okyar), sürekli eleştiriliyordu. Ali Fethi, içeride yaygın bir hale gelen düzen bozukluğunu bir türlü gideremiyordu. Bu arada Dersim Kürtleri rahat durmuyor; İzmir-Aydın Demiryolu işçileri grev ilân ediyor; hükümet memurları ve Ordu mensupları maaş yetersizliğinden sızlanıyorlardı.

"24 Ekim günü Ali Fuat (Cebesoy) Meclis asbaşkanlığından, Ali Fethi İçişleri Bakanlığından çekiliyorlar, çekilme dilekçeleri ivedilikle kabul ediliyordu. Esasen Ali Fuat'ın siyasi tutumu anlaşılmasız bir hale gelmişti. Bazı çevrelerde, Nurettin, Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşa'lar gibi yüksek rütbeli Ordu liderleri grubuna eğilimli olduğuna inanılıyordu. Bu liderler, ya kıskançlık veya başka nedenlerden ötürü Mustafa Kemal'e karşı cephe almaya başlıyorlardı.

"Bu arada Bakanlar Kurulunca Meclis asbaşkanlığına aday gösterilen Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve İçişleri Bakanlığına aday gösterilen Ferit Bey, Meclis tarafından reddediliyor; onların yerine Sabit ve Hüseyin Rauf'un isimleri ileri sürülüyordu. Bunun üzerine Ali Fethi, daha güçlü bir hükümetin iktidara geçebilmesi için görevinden çekilmek kararını alıyor; çekilme dilekçesi hemen hemen oy birliğiyle kabul ediliyor ve 29 Ekimde yeni Bakanlar Kurulu seçimi yapılması kararlaştırılıyordu. Halk Partisi, seçimle ilgili hazırlıkları tamamlamak için 28 Ekimde bir toplantı yapıyor; bu toplantıda, yeni Başbakan olarak İsmet veya Fevzi Paşa'ların isimleri üzerinde duruluyor, ama bir anlaşmaya varılamıyordu. Bu arada Başbakanlık için Ali Fuat, Başbakan Yardımcısı olarak Hüseyin Rauf ve Dışişleri Bakanı olarak Dr. Adnan'ın isimleri ileri sürülüyorsa da, eski Bakanlardan kimse böyle bir kabineye katılmayı kabul etmiyordu.

“Bunun üzerine son bir rapor ve liste hazırlamak üzere bir komisyon kuruluyor, ama komisyonun 29 Ekimde sunduğu rapor kabul edilmiyordu. Ortadaki sorunlarda hiçbir anlaşmaya varılamayınca, Mustafa Kemal'in arabuluculuğuna başvurmak kararı alınmıyordu.” İngiliz belgelerine bakılacak olursa, bu karar danışıklı olarak alınmıştı. Bu konuda yardımı istenen Gazi, ancak bir Cumhuriyet kurulmasıyla ilgili önerisi kabul edilirse böyle bir arabuluculuğu üstlenebileceğini açıklıyor; bu önerisi derhal Büyük Millet Meclisine sunularak kabul ediliyor; gece geç vakitte Cumhuriyet ilân edilerek Mustafa Kemal, Türkiye'nin birinci Cumhurbaşkanı seçiliyordu. İngiliz gizli belgelerine göre, Cumhurbaşkanı verilen yetkiler, bir Kemalist diktatöryasının kurulmasına yol açabilecek kadar genişti⁴⁶.

Ertesi günü Dr. Adnan, Henderson'a ve diğer yabancı devletlerin diplomatik temsilcilerine şu notayı gönderiyordu:

“Hükümetimden aldığım emir üzerine Ekselânsımıza şunları bildirmek isterim: Büyük Millet Meclisi, 29 Ekim 1923 günü ö.s. yaptığı oturumda, oybirliğiyle şu kararları almıştır: Türk devletinin şekli cumhuriyet, dini İslâm, resmî dili Türkçedir. Devlet Başkanı olan Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi tarafından kendi üyeleri arasından ve milletvekillerinin süresince seçilir. Gerekirse, Meclise ve Bakanlar Kuruluna başkanlık eder. Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilir ve gene Meclis üyeleri arasından diğer Bakanları seçer. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı tarafından Meclisin onayına sunulur. Ekselâns Gazi Mustafa Kemal Paşa aynı oturumda oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir⁴⁷.”

Cumhuriyetin kuruluşu top atışlarıyla selâmlanıyor ve İngiliz gizli belgelerine göre, Türk ulusu, bu günü yukarıdan verilen emirle kutluyordu. Bu arada İngilizler, “bir hükümet darbesi şeklini alan” bu gelişmelere nasıl muhalefet gösterileceğinin zamanla anlaşılacağına; Hüseyin Rauf'un buna karşı olanların önderliğini yaptığını inanıyorlardı. Rauf'la Refet Paşa'nın, Mareşal Ahmet İzzet Paşa'yla

⁴⁶ FO/9132/E 10757, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 700A, İstanbul, 30.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

⁴⁷ FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.

uzun süren bir görüşme yaptıklarına dair 27 Ekim tarihli basında yayımlanan haberler büyük ilgi çekiyordu. Eski Sadrazamlardan biri olan Ahmet İzzet Paşa, Refet Paşa gibi Halifeyle sıkı temas halinde idi. Ali Fuat Paşa'nın da bu gruba girdiği söyleniyordu. Atanmış olduğu Konya Ordu müfettişliğine gideceği yerde, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin çekildiği gün İstanbul'a varıyor; garda Refet Paşa, Hüseyin Rauf ve Dr. Adnan tarafından karşılanıyor ve onlarla aynı gün öğleden sonra uzun süren bir görüşme yapıyordu.

Bu önderlerin toplu halde ve devamlı surette İstanbul'da bulunmaları, Osmanlı payitahtında Ankara'ya karşı bir yönetim kurulacağı ve Padişahlığın geri getirileceği konusunda söylentilere yol açıyordu. İngilizler bu söylentileri mevsimsiz bulmakla birlikte, muhalefetin sabırla davranacağına ve bir ihtimalle, ilk fırsatta mukabil harekette bulunacağına inanıyor; İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, 6 Kasım'da şu yorumda bulunuyordu:

“Meclis (BMM) daha az konuşur bir organ biçimine gelinceye dek dayanıklı herhangi bir hareket olması beklenemez. Ankara henüz belâların sonuna gelmiş değildir.”

W. T. rümuşunu kullanan başka bir yetkili şunları ekliyordu:

“Bilâkis: Ankara, belâlarının başlangıcındadır. Mustafa Kemal, Abdülhamid'in korkutma siyasetiyle kazanmış olduğu üstün güce malik olmuş bulunuyor. Onun oybirliğiyle seçilmiş olması, rejimin güçlü olduğunu göstermiyor ve rejimin tamamen lâiklik esasına dayanması pek yardımcı olmuyor. Yeni devletin gelişmesinde en büyük aksaklık, memurlarının oldukça kabiliyetsiz olmalarıdır⁴⁸.”
(Belge No. 16 ve 16A)

Mustafa Kemal, değiştirilen anayasanın kendine verdiği yetkiye dayanarak, İsmet Paşa'yı, yeni kabineyi kurmaya memur ediyor; yeni Bakanlar Kurulu, 30 Ekim sabahı bütünleniyor; Bakanların adlarını kapsayan liste, Cumhurbaşkanının bir yazısına ilişik olarak Büyük Millet Meclisine sunuluyor ve hazır bulunan 166 milletvekili tarafından oybirliğiyle kabul ediliyordu. İsmet Paşa'nın başkanlığı altındaki yeni kabine şunlardan oluşuyordu:

⁴⁸ FO/9132/E 10757, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 700A, İstanbul, 30.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

S. R. Sonyel

BELGE No. 1

British High Commission
Constantinople. 191

July 17th 1923.

No.422(2135/5/23).

129

CONFIDENTIAL.

E 7599

23 JUL 1923

My Lord,

The Italian Military Attaché informed Colonel Baird a few days ago that a very general impression existed among all classes in Constantinople, allied and neutral as well as Turkish, that Great Britain intended to maintain indefinitely her military occupation of the Gallipoli peninsula. Colonel Vitelli, who begged that his information might be treated as absolutely confidential mentioned that the object of the French Commander-in-Chief's recent visit to Gallipoli was in order to furnish the French Government with a special report on this alleged intention.

2.- Colonel Vitelli further stated that in point of fact General Charpy's report was to the effect that after a thorough inspection of the British installations on the peninsula he had seen nothing to justify the impression of any indefinite occupation. Among other points he appears to have remarked that the British gun emplacements were obviously of a temporary nature.

3.- Colonel Vitelli's information is in no way improbable. I drew Your Lordship's attention in my despatch No.321 of May 29th to the prevalence among

The Most Honourable

the....

The Marquess Curzon of Kedleston, P.C., K.G.

etc., etc., etc.

(Copy to Lausanne No.172).

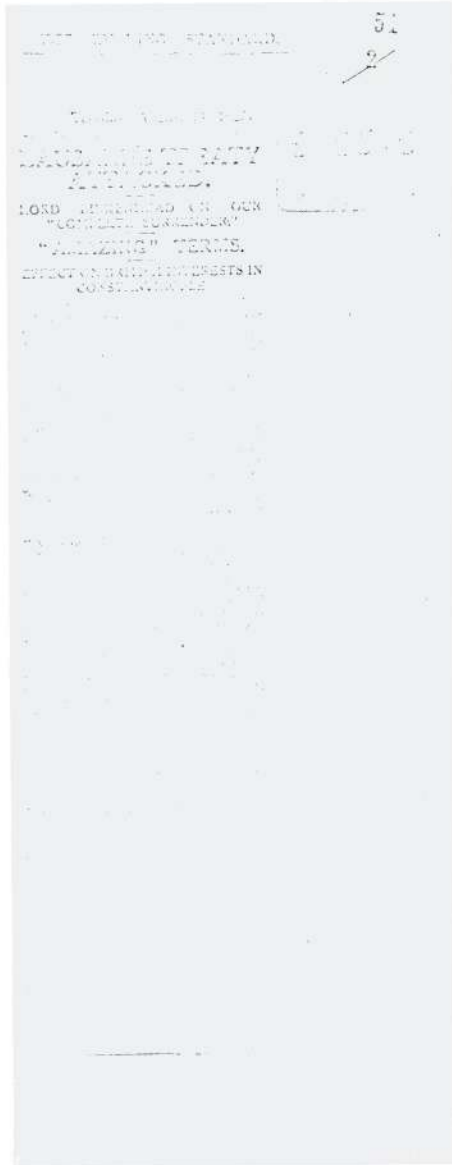
Belge No. 1 ve 1A — İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un 17. 7. 1923'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli yazı: İstanbul'da, İngilizlerin Boğazlardan çekilmeyecekleri izleniminin egemen olduğunu öne sürüyordu

the Turks of an ineradicable mistrust in this respect which would not be allayed until the last British ship and soldier had left the Dardanelles. My Swedish colleague some 2 months ago indicated clearly to me in conversation that he shared the prevailing scepticism as to the good faith of British declared intentions. It is therefore not unlikely that our French allies are equally incredulous. A recent attempt, which was brought to my notice on the part of a Montenegrin ex-servant of one of the High Commission staff to obtain from one of the Chancery servants documentary evidence as to the real nature of British dispositions with regard to evacuation, may, in fact, not be unconnected with French or even Turkish suspicions on the subject.

I have the honour to be,
With the highest respect,
My Lord,
Your Lordship's most obedient,
humble Servant,

Robert A. ...

ACTING HIGH COMMISSIONER.

Belge No. 2 — İngiliz devlet adamlarından Lord Birkenhead'in 14. 8. 1923 tarihli *The Evening News* gazetesinde çıkan ve Lozan Antlaşmasına saldıran açık mektubu

S. R. Sonyel

BELGE No. 3

134

Papers submitted July 25.

TURKEY FILE 160.

199

1. General Harington to War Office No. 4225 (tel) July 23.

Reports statement made to Selaheddin during visit.

D. G. Osborne
25/7.

Somewhat optimistic
L. D. Kirkland. 25/7.

I think he goes a little too far.

R. C. L.
July 25

He has gone much too far

F. C.
July 25

Jackson

(27/7)

Belge No. 3 — Türkiye'deki İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Harington'un 23. 7. 1923'de İngiltere Savaş Bakanlığına gönderdiği yazıyla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar

No. 168.

British High Commission
Constantinople.
August 11th 1923.

E-8530
20 AUG 1923

My Lord,

159

General Incepat Pasha arrived yesterday morning in Constantinople. A special train was placed at his disposal from Chataldja and his arrival at Sirkedji provoked considerable enthusiasm. He received the Allied Generals in a body at 2 p.m. and the three visiting High Commissioners individually in the course of the afternoon. A separate interview with General Burlington took place this morning.

2.- In conversation with the Incepat Pasha laid great stress on his own desire to see the evacuation programme carried out without hitch or incident in order to leave a good impression on the minds of all the parties concerned. I cordially agreed with his laudable anxiety in this respect and shared his view that a good final impression might have a very appreciable influence on future relations. I pointed out however that it was better for each side of the line to demand that the Government really desired a satisfactory termination on the long period of occupation they would be well advised to refrain from any excessive and imprudent demands for compensation.

3.- I stated that the attention to the evacuation situation was the main reason for the evacuation of the Turkish refugees, Armenians, Greeks, etc. and that the evacuation of the Turkish refugees was the main reason for the evacuation of the Turkish refugees.

Yours faithfully,
Neville Henderson, C.B., M.C.

Belge No. 4 — İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un Türkiye'nin boşaltılması konusyla ilişkin olarak 11. 8. 1923'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği yazının 1. sayfası

BELGE No. 5

285

179

Papers submitted August 24.

SECRET

1. Mr. Monod's No. 285 (tel) August 24.
Reports ratification by Assembly of Lussemburg treaty.

Minutes

All preparations for execution have been made and I understand from the M.C. that the first troops will probably leave today on the transports waiting at Constantinople.

The Foreigners Régiment comes into force automatically together with certain other articles of the treaty of no very great importance. The Articles ^{of the treaty} seem to have been comparatively mild except as regards Article 11 which states where the violation of the treaty directed against France seems even ^{to have} stimulated the Government compliant Col. Blanchet as a protest. The references to Mosul appear to have been careless and direct.

In forwarding copies of this document to all Departments interested in the treaty to which, in the case of the Government and that to respect copies of the provisions of Article 11 in the interest of the Government.

Dr. C. J. ...
L. B. ...

Belge No. 5 — İşgal gücünün Türkiye'yi boşaltmasıyla ilgili tüm hazırlıkların bütünlüğüne ve ilk asker grubunun ivedilikle Türkiye'den ayrılacağını kanıtlayan Dışişleri Bakanlığı yorumu

BELGE No. 6

115 50

Mr. Blend.

7th September 1933

I have an impression, though perhaps erroneous, that the question of secret information after the evacuation of our forces in Constantinople has recently considered, but the Department do not know what decision was come to. Secret telegrams would have been extremely useful and I fully sympathize with the Air Ministry's desire that the A.C.D. should be kept posted. It I do not know whether this is practicable.

7th September 1933.

Mr. Tonnes has explained to me that Sir G. Cramel visited an idea that secret documents
50

Belge No. 6 ve 6 A -- İşgal gücü Türkiye'den çekildikten sonra İngiliz istihbaratınca Türkiye'de gizli haber ve bilgilerin nasıl toplanacağı konusunda Dışişleri Bakanlığında kaleme alınan gizli derkenarlar

S. R. Sonyel

BELGE 170. 171

so be obtained by our
diplomatic mission in
C/ple, after evacuation of
the military forces.

I see no object therefore
in sending this letter.

Acceptances as usual.

S.
A. S.
S.

Belge No. 6 A

BELGE No. 7

[Registry No. .]

L.O.

Draft.

Mr. Henderson
Constantinople.

Telegram.

No.

no file

*Officed at request
of Air Ministry.*

(Com. Carnichael)

No 35 Ext. Air Min.

(300)

(20200) W. 11818/73 7:30 W & S Ltd
(101001) 21434/202 Op 508 0000 12:30

L 9805
5
R.O. 3 OCT 1923

September 1923 116

Despatched M.

SECRET

Air Ministry fear that on withdrawal of G.H.Q. from Constantinople, A.O.C. Iraq will be deprived of important sources of information, and ask that you shall telegraph direct to High Commissioner Bagdad all urgent secret or other military information. They also wish ^{that} (if possible) that less urgent secret information may be sent to Bagdad via Cairo by safe bag.

Are these suggestions feasible?

Belge No. 7 — İşgal gücü Türkiye'den ayrıldıktan sonra orada gizli haber ve bilginin ne denli toplanacağı konusunda Dışişleri Bakanlığının İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'a gönderdiği yazının müsveddesi

S. R. Sonyel

Handwritten notes and stamps at the top of the page, including the number 54.

54

British High Commission.
Constantinople.
October 9th 1923.

Very Secret.

My dear Lancelot, 119

Many thanks for your letter of the first on the subject of Military information for Baghdad.

I quite agree with your answer. Now that our sources of exceptional information are dried up I do not anticipate that we will have anything of real importance to the Air Force in 'Irak.

Our ~~man~~ man does already send any reports of interest to Baghdad and I am asking him in the event of his receiving reliable military information to telegraph direct. Should anything of that nature come my way I would also telegraph to the High Commissioner.

Yours ever,
Neville Henderson

Belge No. 8 ve 8 A — İngilizlerin Türkiye'de gizli bir istihbarat servisi kurmayı düşündüklerini gösteren gizli belgeler

S. R. Sonyel

Registry No.
E. 9605/G

~~CONFIDENTIAL~~

~~CONFIDENTIAL~~

~~Draft~~

King Commander Carmichael,
Air Ministry.

FORM 1/22 F.O.F. (1917)

120

P.O.

55

October 16th, 1918

Dear Captain Carmichael,

With reference to Mr. Cliphant's letter to you of the 1st instant relative to the question of the communication to Baghdad of such secret military information as might still be obtained at Constantinople after the completion of the evacuation, I write to say that we have now heard from the Acting British High Commissioner at Constantinople to the effect that, as we anticipated, the sources of exceptional information in Constantinople are now *practically* exhausted, and that he does not anticipate ^{to have} that the High Commissioner will have any such information of real importance to the Air Force in Iraq to communicate to them.

Such information as is received from secret sources is, however, *being* telegraphed to Baghdad, and I enclose a copy

Yours faithfully,

Belge No. 8 A

BELGE No. 09

C.B. B.F.T., No. 61155/A-100

SUBJECT: — Ceremonial on Departure of Allied Generals from Constantinople on 2nd October, 1923.

G.S. "G."
G.S. "L."
C.S.O.
D.J.A.O.
A.Q.M.G.
C.F.
A.D.S.T.
A.D. Remounts.
D.D.M.S.
A.D.U.S.
D.A.D.V.S.
A.D. Railways.
C.P.
D.P.M.
D.A.D. Surreys.

D.A.D.R. & H.
N.C.F.
O. i/o Barracks.
Camp Commandant, G.H.Q.
Camp Quartermaster.
O. i/o Central Registry.
Controller of Labour.
H.Q. 1st Guards Brigade.
Base Commandant, Constantinople
H.Q. Royal Air Force.
G.Q.G. Corps d'Occupation Française.
G.Q.G. Corps d'Occupation Italiano.
H.E. General SELAHEDDIN ADIL Pasha.
Military Attaché to H.E. the British High Commissioner.

1. GENERAL.

It has been agreed by the Allied Generals and Turkish Military Authorities in Constantinople to hold a final ceremony at DOLMA BAGTCHÉ, in accordance with the sketch shown in Appendix "A" (attached), on the departure of the Allied Generals from Constantinople on 2nd October, 1923. The ceremony will commence at 11.30 hours.

2. TROOPS EMPLOYED.

The following troops will be employed:—

BRITISH.

Colours, 1st Bn. The Irish Guards.
Drums, 1st Guards Brigade.
Detachment about 100 strong.

To be provided by 1st Guards Brigade.

FRENCH.

Colours.
Band.
Detachment about 100 strong.

ITALIAN.

Colours.
Detachment about 100 strong.

TURKISH.

Colours.
Band.
Detachment about 100 strong.

3. COMMAND.

For ceremonial purposes Colonel Commandant J. STEELE, C.B. C.M.G., D.S.O., Commanding 1st Guards Brigade, will direct the parade.

4. ORDER OF CEREMONY.

- All troops will be in position as shown in Appendix "A" (attached) at 11.15 hours.
- The Allied Generals—Generals HARRINGTON, MOMBELLI, and CHARPY will arrive on foot at 11.30 hours by the route shown in Appendix "A."
- Troops will be at "Attention" (Bayonets fixed) at the "Order" prior to the arrival of the Allied Generals.
- On arrival, the Allied Generals will be received by His Excellency SELAHEDDIN ADIL Pasha. The Drums of the Guards Brigade will play the General Salute and the Detachments will "Present Arms" on the general order from the Parade Commander.
- Commanders of the British, French, and Italian Detachments will give the actual word of command for their own men to come to the "Present."
- Detachments will remain at the "Present" and the four Generals will inspect the Detachments.
- On the conclusion of the inspection, Detachments will "Order Arms" on the general order from the Parade Commander, and the four Generals will take post on the left of the parade facing east.

(P.T.O.)

Belge No. 9 ve 9A — Bağlaşık işgal gücünün Türkiye'den ayrılacağı son gün olan 2. 10. 1923'de düzenlediği töreni gösteren program

BELGE No. 9A

183

- (j) The three Allied Colours will take post opposite the Generals.
- (k) The Generals salute, Detachments "Present Arms," and the French Band plays three National Anthems—British, Italian, and French—in succession.
- (l) On conclusion of the French National Anthem, the Detachments will "Order Arms" and the Colours return to their original positions.
- (m) The Turkish Colours will then take post opposite the four Generals.
- (n) Generals salute, Detachments "Present Arms," and the Turkish Band plays the Turkish National Anthem.
- (o) Turkish Colours return to their original place and Detachments "Order Arms."
- (p) The four Generals take post on the right hand side of the parade in front of the Turkish Detachment facing North.
- (q) Allied troops then March Past the four Generals and the Turkish Detachment in the following order:—

1. French Band.
2. French Detachment.
3. Italian Detachment.
4. Drums, 1st Guards Brigade.
5. British Detachment.

Colonel Commandant STEELE will march with the British Detachment.

- (a) Allied Generals say farewell to High Commissioners and Turkish Civil Authorities and leave together through Mosque courtyard, saluting Turkish Flag as they go past.
- (b) Allied Generals embark at Dolma Bagtche.

5. ALLIED GENERALS.

Each of the Allied Generals will be accompanied by two Staff Officers.

6. POSITION OF OTHER OFFICIALS, ETC.

The High Commissioners, Turkish functionaries and officers attending the ceremony will stand on the extreme left of the parade, facing East.

7. CONTROL OF TRAFFIC.

The D.P.M. will arrange for the policing of the parade ground and for the cessation of traffic, including trams, during the ceremony.

8. EMBARKATION.

After the ceremony British troops will embark at CAHATACHE at 12.00 hours for s.s. "ARABIC."

9. REHEARSAL.

A rehearsal of the above ceremony will be held on the ground at 08.00 hours on Saturday, 29th September, 1923.

10. DIAGRAM.

The sketch shown in Appendix "A," attached, is not accurate and exact distances and positions will be settled at the rehearsal.

G.H.Q. "A."
Constantinople,
17th September, 1923.

J. D. WOODALL, Major,
D.A.A.G.,
The British Forces in Turkey.

Copies to.—A.D.C. to G.O.C.-in-C.
Col. on Staff *in* Adm.
G.S.O. 1.

S. R. Sanyel

11 (3)
B.H.S.
Constantinople
Nov: 20. 1923.

Dear Lancelot,

A line to catch the bag to say that I have received a telegram from the C-in-C. Mediterranean informing me that he has proposed by writing to the Admiralty that the warships here shall leave Constantinople on December 20th & suggesting that I support this recommendation by despatch to the Foreign Office.

You know my views as given in my private letter to you by last bag. I entirely concur in their withdrawal on Dec: 20th as I am very averse to seeing them etc out the last minute of the

the period during which they are entitled to stay. It seems unnecessary & put my views in more official manner. All is quiet in Constantinople and it is more dignified that they shall withdraw before they are compelled to leave. I see no necessity & do more than notify our Allies that such is our intention. I have no doubt that the Italians will agree. The French may possibly prefer to wait till the last minute but I see no reason to ponder to their lack of 'savoir faire', if they do.

Yours ever

Herle Henderson.

S. R. Sonyel

BELGE No. 11

It is requested that in any further communication on this subject, the above address and numbers may be quoted, and the Letter addressed as follows:—
"The Secretary of the Admiralty,
"Whitehall,"
"London."
"Dept."

Admiralty, S.W. 13

L.3106 5th December 1923

E 11527

Donanma

Sir,

With reference to your letter of the 22nd ultimo H.11186/7781/44 relative to the withdrawal of the Allied Warships in Turkish Waters, I am commanded by My Lords Commissioners of the Admiralty to acquaint you, for the information of the Secretary of State for Foreign Affairs, that they concur in the view that it would be preferable that the withdrawal should take place earlier than the 31st December.

2. My Lords have therefore instructed the Commander-in-Chief, Mediterranean to arrange for the withdrawal of H.M. Ships at the earliest suitable date.

3. Extract from a letter from Commander-in-Chief, Mediterranean on the subject is attached. This proposal Their Lordships have approved so far as the Commander-in-Chief is concerned.

4. Copy of telegram to Commander-in-Chief, Mediterranean, is attached.

I am, Sir,
Your obedient Servant,
J. Marshall

The Under Secretary of State,
Foreign Office,
S.W.1.

11-1-23

Belge No. 11 — Türkiye kara sularındaki İngiliz savaş gemilerinin geri alınmaları konusunda İngiliz Donanma Bakanlığının 5. 12. 1923 de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazı

Commission should meet for the purpose of delimiting the Turco-Syrian frontier but for no other purpose so long as the Turks withhold satisfaction of the French demands.

(3), (4) & (5) An outburst of Turkish chauvinism on the recovery of Constantinople is entirely natural and comprehensible and, as Mr Henderson suggests, the less the Turks is thwarted in small matters the sooner will his zeal for expunging the traces of foreign occupation and establishing the authority of Angora consume itself. We are fortunate in having Adnan at Constantinople and Ismet at Angora to deal with and tis less we complain and protest within the next three months the better.

The incident of the Angora delegation is significant of the jealousy that is likely to persist between the old and new capital. Constantinople, symbolizing the sovereignty of the Sultan and the traditions of the Turkish Empire, is likely to be the centre ~~xxxxxx~~ ~~xxxxxxxx~~ and headquarters of the C.U.P. opposition to the Kemalist Republican régime of Angora. I do not think the latter will last for long.

D. G. Osborne
16/10

Reh
Ovc. 10

20/10

SEEN BY
17 OCT 1923
SIR EYRE CROWE

Belge No. 12 — İstanbul'da başgösterdiği iddia edilen Türk "şövenizmi"! ve Dr. Adnan Bey'le İsmet Paşa hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı derkenarları

Dernières nouvelles d'Angora

(DE NOTRE CORRESPONDANT PARY.)

Angora, 21 sept. soir

Importantes déclarations de Ghazi Kémal pacha

Le parti populaire commencera dans une quinzaine de jours la discussion de la loi sur la Charte constitutionnelle à laquelle d'importantes modifications seront apportées. S. E. Ghazi Moustafa Kémal pacha, dans une interview accordée aujourd'hui au correspondant de la *Neue Freie Presse*, en réponse à la question posée par ce dernier tendant à savoir si la loi de statu organique a été entièrement élaborée et si les affaires intérieures continuent à se développer de façon satisfaisante, a fait les déclarations suivantes :

« Les dispositions de notre statut organique stipulent que le souveraineté appartient sans réserve au peuple.

Il y est clairement stipulé que le pouvoir d'exécution, le droit de législation sont concentrés dans l'Assemblée qui est l'unique et la vraie représentante de la nation. Pour exprimer ces deux termes en un seul mot dans quelque dictionnaire que l'on cherche on trouvera le mot « République ».

Par conséquent le développement intérieur de la Turquie n'a pas encore pris fin. Il y aura encore des modifications et des perfectionnements. Tous ces perfectionnements et modifications vont aboutir aux principes régissant la République. Il y aura en Turquie une république démocratique peut-être encore plus prononcée que celle d'aujourd'hui. Celle-ci ne différera en aucune façon des principes ayant cours dans les républiques d'Occident. »

« Le correspondant de la *Neue Freie Presse* avait voulu savoir quelle serait la future capitale de la Turquie, Ghazi Moustafa Kémal pacha a répondu comme suit :

« Les événements se sont chargés de déterminer eux mêmes notre capitale. Il n'y a plus une question de chef lieu de gouvernement. Angora est le centre de la République turque. »

25th September 1923.

MUSTAPHA KEMAL'S AMBITIONS.

A TURKISH REPUBLIC.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, Sept. 24.

Considerable attention has been attracted here by the publication of statements which Ghazi Mustafa Kemal Pasha is alleged to have made in Angora to an American journalist. After pointing out that under the present Constitution the legislative and executive powers are concentrated in the Assembly, which is the sole and true representative of the nation, the Ghazi is reported to have continued :

« In order to express these two terms in a single word any dictionary wherein you search will give the word "Republic." Consequently the internal development of Turkey is not yet finished. There will be further modifications, which will tend towards the principles governing a Republic. There will be in Turkey a democratic Republic, even now. Its principles will not differ in any way from those obtaining in the Republic of the West.

These last words are what have attracted most attention. If it is said that Turkey is to follow exactly the model of ordinary constitutional republics, this can only mean that the Ghazi intends to make himself President of the Turkish Republic, and even less has been expressed that this may only be an intermediary step, such as that taken by Louis Napoleon in December, 1852. It is universally admitted that the actual position of Mustafa Kemal Pasha is very difficult to define exactly, and this drawback will be accentuated when the moment arrives for Turkey to renew diplomatic relations with the Great Powers. At present the Powers only have as a precedent the letters of credence which Kemal Pasha brought to Lausanne as plenipotentiary of the Government of the Grand National Assembly, but that the matter is already definite seems clear from the recent episode when the Persian Ambassador was sent away from Angora on grounds which have not yet been quite satisfactorily explained.

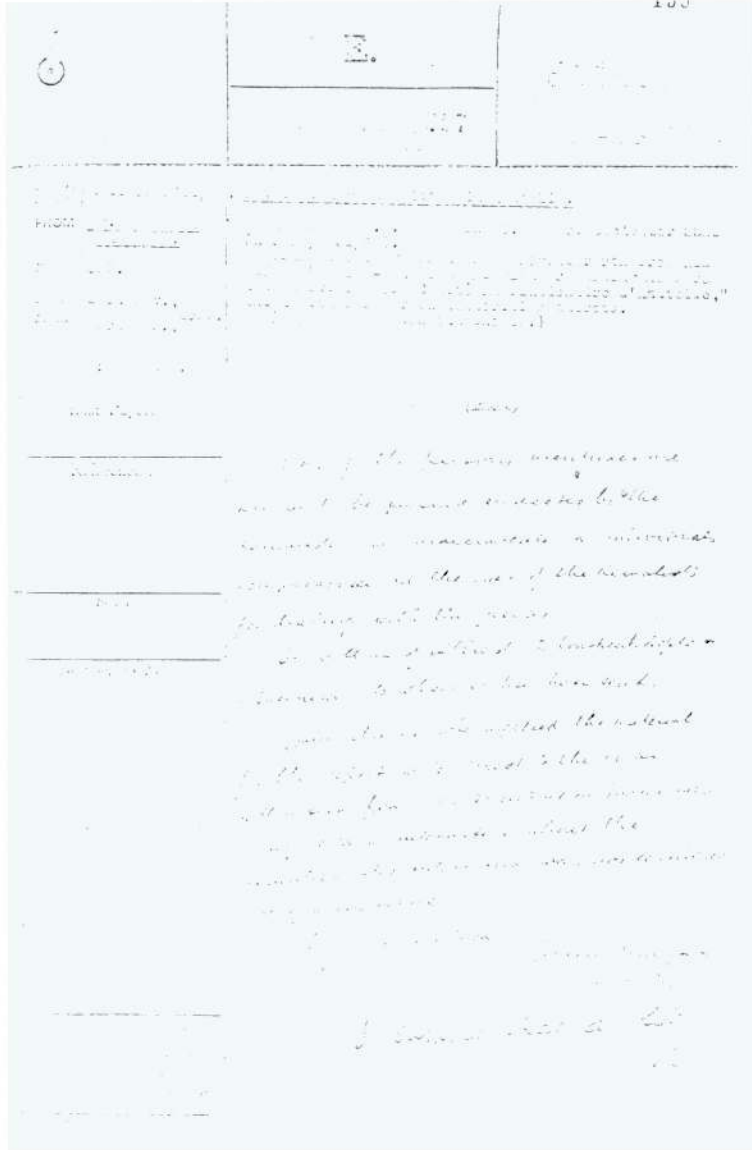
If hitherto the Turkish Press has not had time for editorial comment on the Ghazi's statements, but the growing frankness of its attacks on the Government, and the peremptory nature of the reported conversation, the terms of which have not been defined, suggest that if views expressed in private are any criterion, this criticism will be quite animated.

It is reported from Angora that several changes are being made in the Government, that Mahmut Zevceki Bey, the Vekil (Minister) of Economy, who has been recently attacked in the Assembly, is likely to be succeeded by Hassan Fehmi Bey, a member of the Lausanne delegation and ex-present Vekil of Finance. Changes are also expected in the departments of Education (Fethi Bey), Finance, Justice (Seydi Bey) and the Interior (at present held by Fethi Bey). The last change has provoked a vigorous attack on Fethi Bey (the Hash Vekil) in the *Tanin* by Hussein Jalid Bey, who reproaches the Premier with not having kept his promise either to stamp out language of resign altogether from the Cabinet.

« The several Cabinet took office on August 15 after the first meeting of the newly elected Grand National Assembly. All the Vekils are members of the Popular Party, of which Ghazi Mustafa Kemal Pasha is President.

Belge No. 13 — Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuyla ilişkin olarak 23. 9. 1923'de *Journal d'Orient* gazetesinde çıkan yazının kupürü

Times gazetesinin 25. 9. 1923 günkü sayısında çıkan ve Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuyla ilgili çabaları yansıtan yazının kupürü

Belge No. 14, 14 A, 14 B ve 14 C — Mustafa Kemal ve Türk ulusal akımına karşı gizli bir ihtilâl komitesinin kurulduğunu kanıtlayan İngiliz gizli belgeleri

S. R. Sonyel

If this information is inaccurate, as largely exaggerated & I doubt if this, or any other Communist organization involves a large number of people.

Most of the leaders mentioned are, according to our information, members of the Communist Party.

D. G. [unclear]
[unclear]

Belge No. 14A

S. R. Sonyel

143

289

NOVEMBER 28, 1953

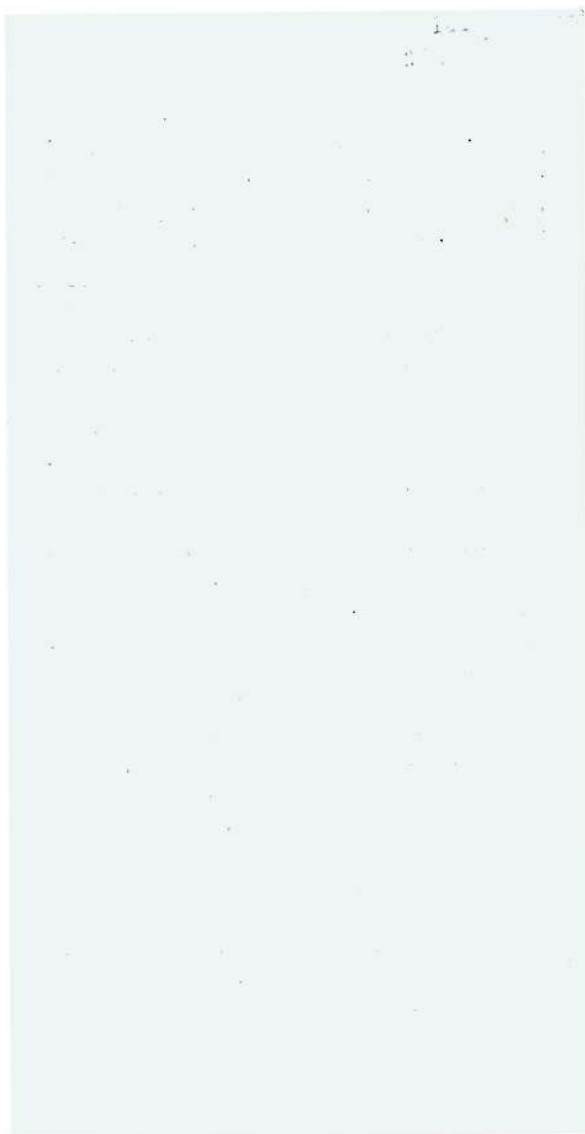
Sir,

I have the pleasure to acknowledge the receipt of your letter of the 23rd October, 1953, regarding the above-mentioned matter. I am sorry to hear that you are unable to attend the meeting on the 28th of November, 1953, at the time mentioned in the letter of the 23rd October, 1953. I am sorry to hear that you are unable to attend the meeting on the 28th of November, 1953, at the time mentioned in the letter of the 23rd October, 1953. I am sorry to hear that you are unable to attend the meeting on the 28th of November, 1953, at the time mentioned in the letter of the 23rd October, 1953.

Yours faithfully,
S. R. Sonyel

Belge No. 14 B

S. R. Sonyel

Belge No. 14 C

Ministry. The final result seems to be that the majority of the Ministry has been reappointed while the constitutional changes that were effected during the crisis have resulted in a practical dictatorship and a consequent diminution of the Assembly's importance and influence. The latter has delegated its sovereignty to the President whose next step may be to dissolve it.

(5) This may be an answer to the eviction of the Turkish representative from Erivan.

D. G. Osborne
9/11/19

It seems doubtful whether anything really durable can be expected until the Assembly becomes a less inarticulate body. Megara is not yet at the end of her troubles.

L. Gifford, 6. Nov

On the contrary: only at the beginning.

Mustafa Kemal has secured
this

VO. 104

73

the position of omnipotence enjoyed
by Abdul Hamid by intimidation;
the unanimity of his election is another
proof of its strength, nor is the purely
secular character of the new regime
a help.

The greatest handicap however
in the development of the new
State with her or rather is the
abysmal incompetence of its
functionaries.

W. T. 6/11/11

SEEN BY
-7 NOV 1913
S. R. SONYEL

E10667/99/44. 53

TURKEY FILE 224.

Papers submitted November 1.

- 1.
2. Mr. Henderson No. 508 (tel) October 31.
Official notification of proclamation of republic.
3. Mr. Henderson No. 310 (tel) October 31.
New appointments to Cabinet.

Memorandum.

Ismet is now Prime Minister as well as Minister for Foreign Affairs. Would the Secretary of State possibly like to send him a personal message of congratulation on his new appointment? It would certainly please him & his goodwill is a matter of considerable importance to us. I submit a draft in case.

D.G. Osborne
4/11.

RECEIVED
NOV 12 1923
BY
FIREYRE CROWE

Belge No. 16 — İsmet Paşa'nın Başbakan seçildiğini ve ona İngiltere Dışişleri Bakanlığınca bir tebrik mesajının gönderilmesinin düşünüldüğünü gösteren İngiliz belgesi

Başbakan ve Dışişleri Bakanı	— İsmet Paşa (İnönü)
Diyanet İşleri Bakanı	— Mustafa Fevzi Efendi
Genel Kurmay Başkanı	— Fevzi Paşa (Çakmak)
İçişleri Bakanı	— Ferit Bey
Savunma Bakanı	— Kâzım Paşa (Özalp)
Ekonomi Bakanı	— Hasan Bey (Saka)
Adalet Bakanı	— Seyyid Bey
Eğitim Bakanı	— İsmail Sefa Bey
Bayındırlık Bakanı	— Muhtar Bey
Sağlık Bakanı	— Refik Bey (Saydam)
Donatma ve Onarma Bakanı	— Necati Bey
Maliye Bakanı	— o sıralarda Ankara'da olmıyan Hasan Fehmi (muhtemelen ⁴⁹).

İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgi çeken bu haber, yetkililerden D. G. Osborne tarafından 1.11.1923'de şöyle yorumlanıyordu:

“İsmet hem Başbakan hem Dışişleri Bakanı oldu. Dışişleri Bakanımız bu yeni görevlere atanması dolayısıyla ona bir tebrik mesajı göndermek istiyor mu? Bu jest herhalde İsmet'i memnun edecek. Onun iyi niyetini kazanmak bizce çok önemlidir.”

Bu öneri üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 2.11.1923'de Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında şöyle diyordu:

“Atandığı yeni görevinden dolayı İsmet Paşa'ya lütfen şahsi tebriklerimi ve iyi dileklerimi iletiniz. Bir asker ve diplomat olarak onun vatanına yapmış olduğu önemli hizmeti bir devlet adamı olarak da yapacağına şüphem yoktur. Ülkelerimiz arasında iyi ilişkiler kurulması bakımından onun bu yeni görevini özellikle iyi karşılarım”⁵⁰. (Belge No. 17).

İsmet Paşa, Lord Curzon'a verdiği karşılıktaki, özel mesajından ötürü büyük memnurluk duyduğunu belirterek içten teşekkürlerini

⁴⁹ FO/9132/E 10760, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 705, İstanbul, 31.10.1923.

⁵⁰ FO/9132/E 10669, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 510(R), İstanbul, 31.10.1923; Dışişleri Bakanlığı derkenarları; Lord Curzon'dan Nevile Henderson'a kapalı telyazısı, özel No. 324, Londra, 2.11.1923.

sunuyor; Doğuda barışı iade etmek amacıyla geçmişte Lord Curzon'la yapmış olduğu işbirliği evresini anarak, iki ülke arasında kurulan "iyi ilişkilerin" pekleştirilmesinde İngiliz Lordunun, Dış İşleri Bakanı olarak kendisine kıymetli yardımları geçeceğine büyük inancı olduğunu bildiriyordu⁵¹.

İngilizler bir yandan İsmet Paşa'yı tebrik ederken, diğer yandan da Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuna kuşkuyla bakıyor; Ekim ayında "cumhuriyet" kelimesinden söz edilince, Türkiye konusunda bu sözcüğün pek acayip geldiğini ve Avrupalıların "ileriye doğru büyük bir atılım yapıldığına inanacak kadar aldatıldıklarını"; oysa ki 29 Ekimde alınan kararın gerçekte "geriye doğru atılan bir adım" olduğunu; böyle bir adımın 1920'de Anadolu'da kurulan ultra-demokratik bir hükümet sisteminden fazla "Osmanlı İmparatorluğunun son günlerini hatırlatan bir anayasa sistemine doğru gerileme" olduğunu iddia ediyorlardı⁵². İngilizlerin bu iddialarının ne kadar asılsız ve esassız olduğunu bundan sonraki cumhuriyet evresi açıkça kanıtlamıştır.

⁵¹ FO/9132/E 10971, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı özel No. 517(R), İstanbul, 12.11.1923.

⁵² FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.